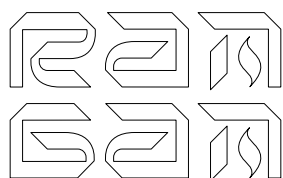

RAM
BAM

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 21 / 2012

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning
21 / 2012

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimon
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskriftsstøtteudvalg
Helga Melchior's Familiefond
Jeanne og Henri Nathansens Mindelegat
Rosenzweigs Familiefond
Tiger-butikkerne

Redaktion

Bent Blüdnikow

Esther Kvetny Jarlov

Katrine Hassenkam Zoref (ansv.)

Redaktionelle medarbejdere

Else Cornelius (korrektur)

Julie Henriques (korrektur)

Marian Hirschorn (fotograf)

Tom Jersø (billedbehandling)

Cecilie Hassenkam Rasmussen (engelsk korrektur)

Bo Sejr (korrektur)

Frank Ruskai (grafisk design og layout)

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Vendsysselsvej 3

2720 Vanløse

rambamcph@gmail.com

www.rambam.dk

Formand: *Benedicte Brohm*

Næstformand: *Esther Kvetny Jarlov*

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-04-0

Forside

*Udsnit af illustration fra 1822, der viser
en scene fra Henriette Pätges værtshus
i Ulkegade. Københavns Museum.*

Bagside

Den vandrende Jøde

Fra en dansk skillingsvise.

Indhold

Forord.....	7	Henri Nathansens vej til zionismen <i>Arthur Arnheim</i>	75
I ringen med Hitler - jødisk idræt i 30'ernes Danmark <i>Nina Skyhøj Olsen</i>	9	Grumme løver og menstruerende mænd <i>Jonathan Adams</i>	79
Generalkonsulen og fonografen <i>Henrik Engelbrecht</i>	19	"Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller" <i>Helene Apelt</i>	95
Formidlende fortællinger – om M.A. Goldschmidts forfatterskab <i>Cecilie S. Schrøder Simonsen</i>	27	"I Danmark, der ved jeg, der går det godt" <i>Katrine Hassenkam Zoref</i>	103
Johanne Luise Heiberg og Mutter Pätges <i>Merete Næsbye Christensen</i>	43	Blev han katolik? <i>Erik Henriques Bing</i>	113
Michael Altschul stiller skarpt.....	51	BOGANMELDELSER.....	117
Indenfor Murene Henri Nathansens klassiske skuespil jubilerer <i>Poul Reumert</i>	61	ENGLISH SUMMARIES.....	127
Helt fremme i integrationsskoene – en klassiker fylder rundt <i>Tine Bach</i>	67	BIDRAGYDERE.....	133

Henri Nathansen

Forord

Dette års udgave af Rambam byder på en række meget forskellige artikler. Både tidsmæssigt og emnemæssigt kommer vi denne gang meget langt omkring i den spændende og meget mangfoldige verden, som dansk jødisk historie udgør. Jonathan Adams artikel om fremstillinger af jøder i gammel-danske tekster bringer os helt tilbage til middelalderen, mens Helene Apelts portræt af forfatteren Sally Altschuler og hans nyeste roman tager os med frem til nutiden. Størstedelen af artiklerne handler dog om begivenheder i det 19. og 20. århundrede, således også dette års temaafsnit om Henri Nathansen og hans populære skuespil *Indenfor Murene*.

Det er i år 100 år siden *Indenfor Murene* havde premiere på Det Kongelige Teater. Dette jubilæum fejrer Rambam ved at bringe tre artikler med forskellige indgangsvinkler til personen Nathansen og *Indenfor Murene*. Først en fremragende kronik af Poul Reumert, som blev bragt i *Berlingske Tidende* i 1962, hvor Reumert fortæller om sit særlige forhold til Nathansen og det skuespil, han selv var med til at fremføre adskillige gange, endda i flere forskellige roller. Dernæst følger to artikler af henholdsvis Tine Bach og Arthur Arnheim, som med udgangspunkt i *Indenfor Murene*, og de di-

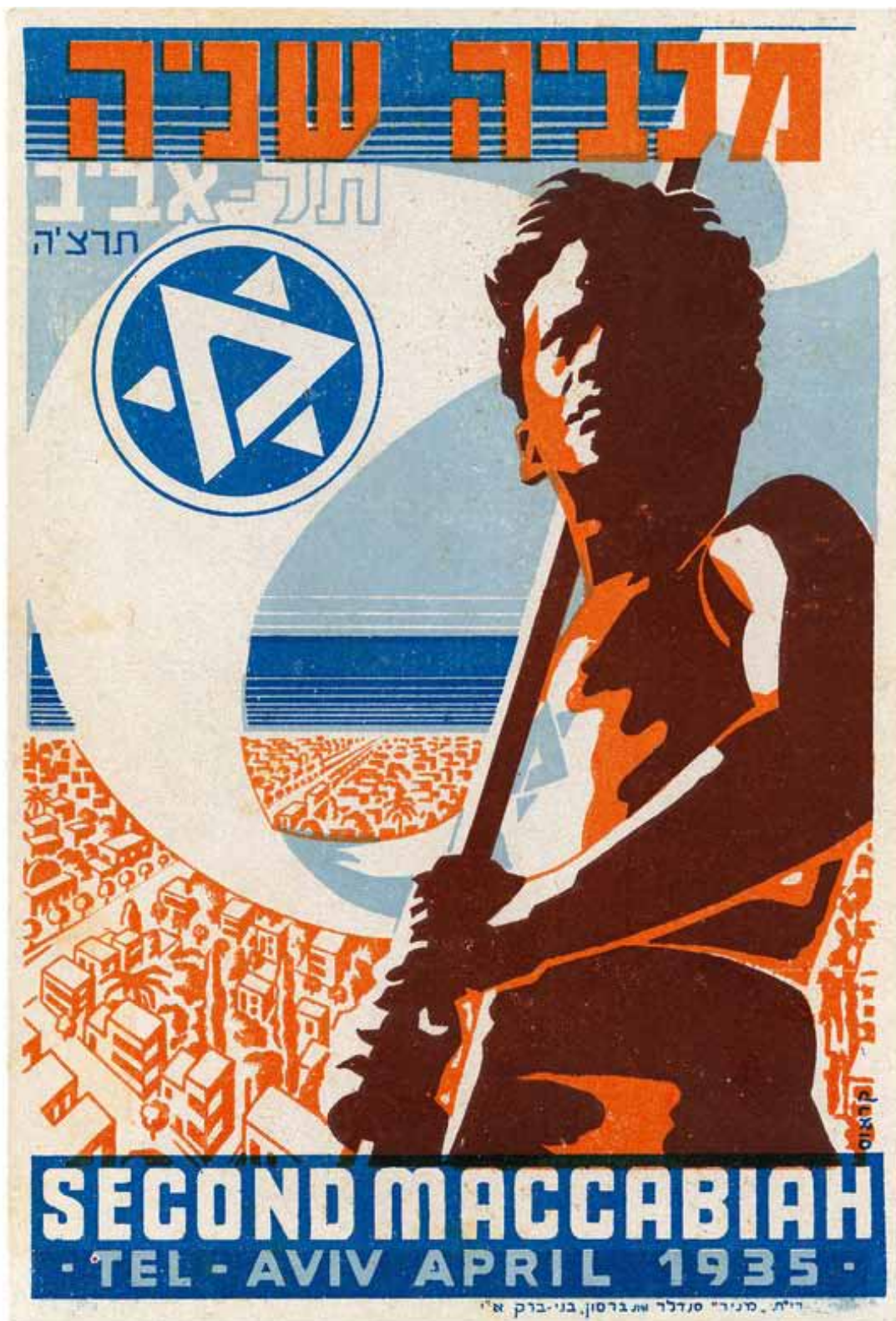
lemmaer, stykket behandler, gør læseren klogere på Henri Nathansen som menneske og reflekterer over, hvorfor *Indenfor Murene* stadig er relevant for publikum den dag i dag.

Der er lagt op til masser af spændende læsestof, men også på billedsiden er Rambam værd at kigge nærmere på. Vi bringer bl.a. en række af fotograf Michael Altshuls billeder fra jødiske miljøer, og tre helt unikke farvebilleder fra 1822, som ikke tidligere har været publicerede. De forestiller scener fra Henriette Pätges' værtshus i Ulkegade, hvor Johanne Luise Heiberg trådte sine barnesko. Udsnit af et af disse billeder pryder desuden forsiden.

Redaktionen vil benytte lejligheden til at takke alle, som har bidraget til årets Rambam med artikler, billeder, ideer og redaktionelt arbejde.

Det er en fornøjelse at kunne sende et nyt nummer af Rambam på gaden. Rigtig god læselyst!

Katrine Hassenkam Zoref
Ansvarshavende redaktør
Oktober 2012

Plakat fra Maccabiaden i Palestina 1935.

I ringen med Hitler – jødisk idræt i 30'ernes Danmark

I ringen med Hitler – jødisk idræt i 30'ernes Danmark

Sport og politik bliver som oftest fremstillet som to begreber, der hverken skal eller bør blandes sammen. Ikke desto mindre har diskussionen om begrebernes sammenhæng, også i Danmark, en snart hundrede år gammel historie.

Af Nina Skyhøj Olsen

OL i Berlin 1936

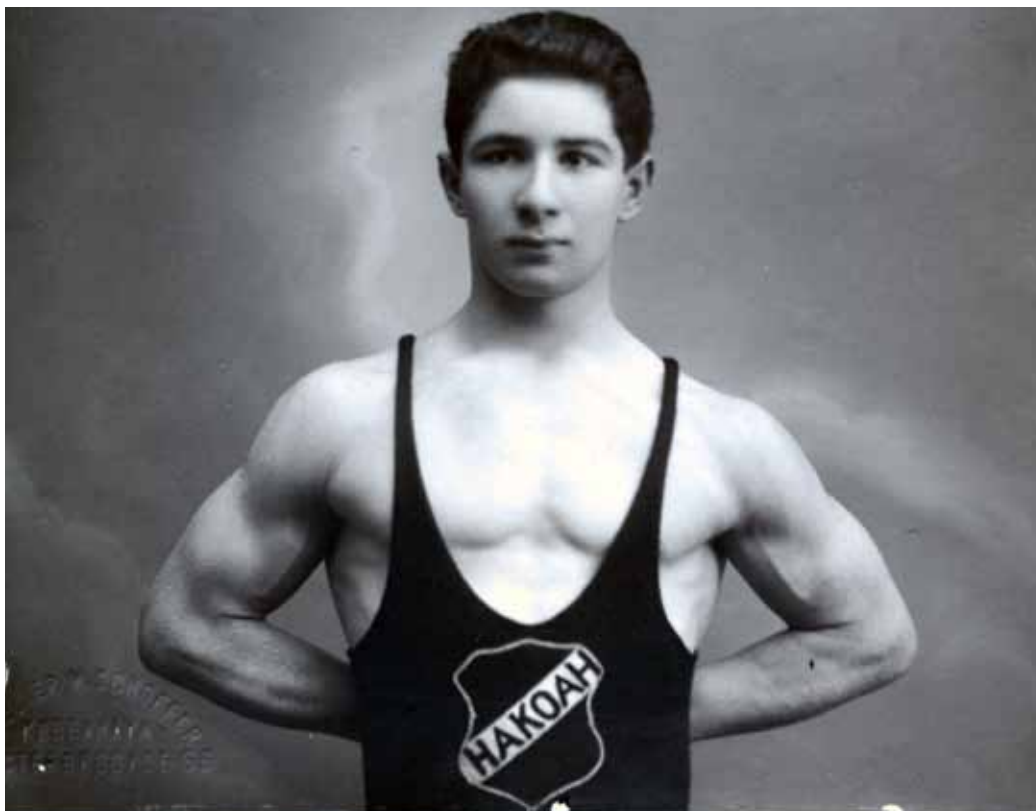
Mange kender nok til den debat, der opstod i den dansk-jødiske presse i tiden op til OL i Berlin i 1936. Her blev den jødiske idrætsforening *Hakoah* tvunget til at tage stilling til, hvordan foreningens jødiske baggrund skulle vægtes i forhold til det sportslige indhold i foreningen. Problemstillingen blev især aktuel, fordi foreningen rådede over Danmarks bedste bryder, Abraham Kurland. Kurland havde allerede vundet sølv ved de Olympiske Lege i 1932; han var på dette tidspunkt på toppen af sin karriere og var således et af Danmarks bedste bud på en olympisk medalje, og en guldmedalje var ikke en urealistisk mulighed. En boykot ville derfor få stor betydning, ikke blot for Abraham Kurland og *Hakoah*, men også for dansk idræt i det hele taget.

Der var delte meninger om boykot i det jødiske samfund. *Hakoah*'s formand, Marcus Schwartzmann, var af den opfattelse, at *Hakoah* ikke skulle boykotte legene. Det ville skade mere, end det ville gavne, mente han. Efter hans opfattelse skulle dansk-jødiske sportsfolk forholde sig upolitisk i alle

henseender, også ved et OL i Berlin. Han mente ikke, at OL i Berlin var et tysk OL, men at det var:

”...de olympiske Lege og ikke den respektive Arrangør, man gæster. Som idrætsleder i en upolitisk Organisation og som Formand for en denne tilsluttende Forening, kan jeg kun se rent sportsligt paa denne Sag, og det er mig derfor ligegyldigt, om Legene afholdes i Tyskland, Brasilien eller Kina, jeg vil betragte det som en stor Ære, dersom en eller flere af ”Hakoah”s Medlemmer kom til at repræsentere Danmark, og kan ikke indse, at ”Hakoah”s Medlemmer som danske Repræsentanter bør nægtes Starttilladelse som Protest, idet Danmark ikke kan blande sig i Tysklands indre Forhold, personligt kan jeg som Jøde, paa det kraftigste protestere og misbillige den grusomme Uret, der øves overfor Jøderne fra Nazis Side; men det maa ikke give sig Udslag i en offentlig Protest, naar jeg møder som dansk Sportsrepræsentant, udsendt af de danske Sportsorganisationer for at repræsentere Danmark.”¹

Andre mente dog, at legene burde boykottes. Herunder et citat fra ugebladet *Mosaik Samfund*

*Fotografi af Abraham Kurland fra 1920'erne.
Illustration fra Abraham Kurlands scrapbog, udlånt af Inge Kurland.*

– *Organ for Mosaisk Familie og Forretningsliv i Danmark.* Mosaisk Samfund var et ugeblad, der var henvendt til og blev uddelt til samtlige medlemmer af Mosaisk Troessamfund i Danmark:

*"Hakoah's Bestyrelse med dens loyale Formand Herr Schwartzmann i Spidsen og den beskedne og vor sportslige Stolthed Abraham Kurland og alle "Hakoah's aktive Medlemmer, vis Eders ranke Rygge, vis, at I har et stolt Sind og giv Eders Mishag og Protest til Kende mod vor Tids største Menneske- og Kulturskændere og boycott Olympiaden i Tyskland, saa længe Nazi regerer."*²

Abraham Kurland og hans familie modtog også personlige henvendelser med opfordringer til at boykotte legene. I modsat fald ville det "berede

*tusinder den dybeste Skuffelse og Sorg. Hvorfor er sikkert unødvendigt at forklare Dem", som en af henvendelserne udtrykte det.*³

Debatten om boykot bølgede frem og tilbage i det jødiske samfund, men enden på det hele blev, at Abraham Kurland og Hakoah under jødisk presses store bevågenhed besluttede at boykotte OL. Hermed blev Hakoah den eneste forening under *Dansk Idrætsforbund* (DIF), der boykottede OL i Berlin.

Den dansk-jødiske fægter Ivan Osier besluttede også at boykotte legene. Ivan Osier, der på dette tidspunkt var 47 år, var Danmarks bedste fægter, og han havde allerede tidligere deltaget ved OL seks gange. Han havde ikke tilknytning til Hakoah og var trods sin jødiske herkomst ikke en aktiv eller

Ivan Joseph Martin Osiier (1888-1965) var en dansk læge og fægter.

Ivan Osiier deltog ved OL syv gange mellem 1908 og 1948, og vandt bl.a. OL-sølv i kårde 1912. Han var jøde, og meldte fra til OL i Berlin i 1936 i protest mod jødeforfølgelserne i Tyskland. Han blev hædret med den internationale olympiske komité's æresdiplom til OL-deltagere, der har været med over et 40-årigt forløb. Ivan Osiier blev også VM-sølvvinder på sabel i 1926 og vandt DM 25 gange. Efter sin 25. individuelle DM-titel i 1929 undlod han at stille op ved de danske mesterskaber. Ivan Osiier var gift med Ellen Osiier, som vandt OL 1924 i fleuret.

praktiserende del af det jødiske samfund i Danmark. Ikke desto mindre var han ikke i tvivl om, at han måtte boykotte legene. Til *Arbejderbladet* udtalte han:

*"Jeg har altid følt mig som Dansker og vil vedblive med det. Men hvis man ude i Verden kan blive enige om, at ingen jødiske Idrætsmænd deltager i De Olympiske Lege i Berlin, er jeg med. Jeg kender kun Herr Hitler fra Bogen "Mein Kampf", men efter at have læst den, stiller jeg mig meget skeptisk med Hensyn til min eventuelle Rejse til Berlin. Jeg har mange Venner i Tyskland, og jeg kan lide Tyskland og beklager kun, at Forbindelsen for Øjeblikket er afbrudt."*⁴

Kun *Dansk Arbejder Idræt* (DAI), der stod uden for DIF, valgte at boykotte OL, mens DIF ønskede at deltage. Den officielle meddelelse fra Danmarks Olympiske Komité gengav nazistiske forsikringer om, at jøder var velkomne ved legene, og man ville ikke boykotte legene, da dette kunne "blive opfattet som en Protest og en uvenlig Handling mod vore tyske Idrætsfæller."⁵

Idrætssamkvem i Tyskland i 1930'erne

Det dilemma, de dansk-jødiske sportsfolks boykot var udtryk for, er efterhånden en velkendt del af dansk idrætshistorie. Mindre kendt er, at et lignende dilemma for jødisk idræt allerede år forinden havde givet anledning til debat i den dansk-jødiske minoritet.

Forholdene for jøderne i Danmark var fortsat trykke, efter at det *Nationalsocialistiske Tyske Arbejderparti* (NDSAP) overtog magten i Tyskland i 1933 under ledelse af Adolf Hitler. Alligevel var den voksende antisemitisme og de forværrede forhold for tyske jøder ikke gået ubemærket hen. De danske jøder evnede dog endnu ikke på dette tidspunkt at forestille sig, at disse forhold ville vare ved.⁶

Træning i Idrætshuset i København i 1931. Hakoah var da en af landets stærkeste klubber, og træningsøvelser vakte opsigt og var et tilløbsstykke. Illustration fra Abraham Kurlands scrapbog, udlånt af Inge Kurland.

Idrætten i det nazistiske Tyskland blev, som så mange andre samfundsområder, præget af systematiske udelukkelse af jøder. 40.000 jøder havde før Hitlers magtovertagelse i 1933 dyrket deres idræt i 250 jødiske idrætsforeninger, og herudover dyrkede et ukendt antal tyske jøder deres idræt uden for de eksklusivt jødiske foreninger. Nu blev jøders idrætsudøvelse genstand for omfattende restriktioner, som førte til nedlæggelse af flere jødiske idrætsforeninger. Samtlige jødiske idrætsforeninger blev forbudt deltagelse ved alle former for stævner og kampe, hvor tyskere og udlændinge af arisk herkomst deltog, og senere udstedte den tyske regering også et udrejseforbud, der omfattede det samlede jødiske idrætsliv.⁷

Dette blev også bemærket af det dansk-jødiske mindretal, som det fremgår af dette citat fra Mosaik Samfund:

”Selv indenfor Sporten, som overalt anerkendes som international, har Tysklands nuværende Styre ogsaa foretaget alvorlige Overgreb. Man må ikke bruge Managers, de er løsnet fra deres Kontrakter. Sportsforeningers Lokaler maa overhovedet ikke betrædes af Jøder.”⁸

I samme periode blev de sportslige forhold for det jødiske mindretal her i landet tilsyneladende ikke ændret. Den eneste jødiske idrætsforening i Danmark, Hakoah, oplevede tværtimod en opblomstringsperiode i årene 1933-1943, som både indeholdt et stigende medlemstal og en øget tilslutning og deltagelse ved foreningens forskellige arrangementer, både af sportslig og selskabelig karakter.⁹

Særligt de jødiske brydere i foreningen gjorde sig bemærket med imponerende resultater både på nationalt og internationalt plan. I perioden 1933-1944 opnåede syv af de mest markante brydere¹⁰ i Hako-

I 1932 deltog 3 Hakoah-brydere i den 2. Maccabiade i Palæstina. Her er de fotograferet ved hjemkomsten til Københavns hovedbanegård. De bæres i guldstol, fordi de alle tre vandt guld. Fra venstre ses Josef Silbermann, Abraham Kurland og Herman Lejserowitz. Illustration fra Abraham Kurlands scrapbog, udlånt af Inge Kurland.

ah placeringer ved 64 mesterskaber¹¹; en præstation der i denne periode kun blev overgået af de to store klubber *Sparta* og *Dan*.¹²

Succesen i Hakoahs lille kampsportsafdeling inspirerede foreningen til også at oprette en bokseafdeling i 1933. Det var de to kampsportsafdelinger (brydning og boksning), der blev udgangspunkt for de første debatter om idrætssamkvem med tyskere og tyske jøder.

Den første debat blev startet i 1934, efter et indlæg i Mosaik Samfund af læreren Samuel Beilin¹³, der også var medlem af det socialistiske *Bund*-parti og som skrev under pseudonymet "*Ben Jehuda*".¹⁴ Han rettede direkte kritik mod en fremtrædende jødisk sportsmand:

"En af vore kendte jødiske Sportsmand, L., henvendte sig for nogen Tid siden til de to professionelle

Boksere og tilbød dem Engagement ved en lukket Boksekamp i – Berlin. (...) De to jødiske Boksere betakkede sig, en lukket Kamp syntes dem en Kende for farlig.

Da de afslog Tilbuddet, meddelte Hr. L. dem, at han havde faaet Tilsagn fra tre andre jødiske Boksere, der gerne vilde tjene 17 Mark pr. Dag.

Mon det er sandt?

*Vi vil da haabe, at de maa komme helskindede hjem igen. Der er tusind andre Steder, man hellere vil bokse end i det tredie Rige. Men Affæren er meget mystisk, maa man vel sige."*¹⁵

Beilins indlæg var rettet mod Hakoahs bryder Hermann Lejserowitz¹⁶ og drejede sig om de to boksebrødre Hirsch og Nochim Demsitz, der i 1933 havde været med til at opstarte Hakoahs bokseafdeling. Fluevægteren Hirsch Demsitz havde allerede inden sin start i Hakoah vundet to danske mesterskaber for *Sparta*, og hos Hakoah blev det i sæso-

Hakoahs bryderhold under en turné i Sverige, 1936.

Siddende fra venstre: Herman Lejserowitz, Michael Kurland, Abraham Kurland, Leo Toron, Gunnar Nielsen / Dan, Erling Lauritsen / Sparta og Isak Paikin.

Illustration fra Abraham Kurlands scrapbog, udlånt af Inge Kurland.

nen 1933-34 til både Danmarksmesterskaber¹⁷ og landskampe¹⁸ for de to brødre. De var dog begge på dette tidspunkt trådt over i de professionelle rækker.

Lejserowitz forsvarede sig i et indlæg i det følgende nummer af Mosaik Samfund:

”L” har prøvet paa at kidnappe 2 uskyldige unge jødiske Boksere og villet lokke dem til at rejse til ”Det tredie Rige”, formedelst 17 Mark om Dagen og Invitation til en Mangemillionær osv., og hvor de antagelig saa skulde sættes i Glasbur, slagtes eller komme i Koncentrationslejr, vil undertegnede mystiske L. derfor hjælpe Dem og løfte Sløret af Mystikken.

Da Idrætsforeningen ”Hakoah” nogle Gange har faaet Forespørgsel, om der ikke kunde sendes nogle Boksere til internationale Stævner i Berlin, men uden at svare paa det, henvendte Formanden for ”Maccabi”, Berlin (Franz Engel) sig til mig, da vi er ret gode Venner, og han tilfældigvis ogsaa er ret velhavende.”¹⁹

Lejserowitzs kunne ydermere berette, at de to mesterbrydere, brødrene Abraham og Michael Kurland, kort forinden havde deltaget ved et stævne ved Maccabi Berlin, uden at det havde givet anledning til protester. Franz Engel havde derfor håbet, at Lejserowitz også kunne være ham behjælpelig med at få kontakt til tre dansk-jødiske boksere.

Lejserowitz var af den overbevisning, at man i stedet for at fraråde og undgå samarbejdet med de jødiske idrætsforeninger i Tyskland skulle opfordre, ikke kun de dansk-jødiske foreninger, men også jødiske foreninger i andre lande til ”at pleje saa meget Samkvem med de jødiske Idrætsmænd i Tyskland som muligt”.²⁰ Da de kunne ”have det haardt nok i det daglige Liv”.²¹

Mosaik Samfund opfordrede efterfølgende læserne til at give deres mening til kende, og i samme udgave beskyldte ”Ben Jehuda” Lejserowitz for at støtte og opfordre til, at ”jødiske Sportsmænd skal ned til det tredie Rige og underkaste sig de sørgelige Forhold, som de jødiske Sportsmænd lever under”,²² hvilket han under ingen omstændigheder ville støtte. Derimod burde der sættes:

”(...) Pigtraad omkring det tredie Rige, og saa længe vore Brødre bliver behandlede som en anden Rangs Medborgere, burde ingen ærlig Jøde have noget med det tredie Riges Kulturbærere at gøre.”²³

Debattens hovedpersoner, de to bokserere, blandede sig efter dette indlæg også i debatten, og de redegjorde i et interview for, at de selv havde valgt at melde fra til det professionelle boksestævne, da det ikke skulle ”være nødvendigt at rejse lige i Lovens Gab.”

De understregede, at det ikke var af frygt for deres egen sikkerhed, men ”at de, der forbliver i Tyskland og inviterer os, eller gaar i Kamp mod os, vil kunne faa Ubehageligheder”.²⁴ De gav udtryk for, at de gerne ville samarbejde med de tyske jøder, men at de burde ”rejse til Danmark eller andetsteds og kæmpe, thi det er af foransførte Grunde ikke tilrådeligt, at Jøder bokser i det tredie Rige”.²⁵

De angav, at der havde været flere indbydelser om kampe og rejser til Tyskland forud for denne episode, men dem havde de alle afslået. De oplyste dog ikke noget om, hvornår eller fra hvem disse indbydelser var kommet. Afslutningsvis udtalte de, at

Satiretegning fra 1936 om deltagelsen i De Olympiske Lege 1936.

”Kun hvis der kommer en Indbydelse fra Hitler selv, vil Brødrene efterkomme den, ogsaa hvis Hitler personlig vil gaa i Ringen”.²⁶

Lejserowitz svarede tilbage i et efterfølgende nummer og mindede om, at også den jødiske idrætsforening Hakoah havde samarbejdet med de tyske jøder, og at det ikke havde set ud til at være noget problem for den tysk-jødiske forening, der havde inviteret. Han var desuden forundret over Demnitz-brødrenes indlæg, da den ene kort forinden ”var mere end villig og stillede op mod en Nazist”²⁷ ved et stævne afholdt af I.K.Sparta.²⁸ Et stævne der havde været omdiskuteret, og hvor Spartas egen jødiske bokser Hirsch Wechter havde nægtet at bokse kampen.²⁹ Herudover havde Lejserowitz talt med en af lederne i Dansk Amatør Bokseunion

(DABU) og spurgt, om der havde været invitationer til tyske stævner i løbet af sommeren, og om der særligt havde været nogle til brødrene Demnitz. *"Ikke En" var svaret.*"³⁰ Han stillede sig derved undrende overfor brødrenes udsagn og støtte til "Ben Jehuda"s angreb på ham.

Andre læsere tog dog Lejserowitz' parti og kritiserede stærkt "Ben Jehuda"s holdning til samarbejdet med de jødiske idrætsforeninger i Tyskland. De støttede Lejserowitz' opfordring til at samarbejde med de tyske jøder:

"Jeg har blot ment og mener, at naar jødiske Idrætsmænd kalder, det være sig fra Sovjetrusland, Nazisttyskland eller det fascistiske Italien eller andre Steder fra, saa var jeg villig til at komme, for jeg har altid hyldet Mottoet "Kol Jisroel Chauwerim!"

...

"Men selv om De nu er lidt bange for det 3. Rige!" *Hvad jeg godt kan forstaa! Behøver De jo ikke helt at slaa Haanden af dets Jøder. Og jeg haaber, at De bestemt skifter Sindelag, og er parat til at yde Deres i enhver Retning som det sig bør for en rigtig Ben Jehuda.*"³¹

Det sidste ord i denne debat gik til Beilin, der ikke mente, at det var muligt *"at fatte nogen Sammenhæng endsige nogen logisk Tanke"*³² i Lejserowitz' indlæg, og han ville ikke *"være med i dette kaleidoskopiske Snurretopstempo"*³³, han ville blot slå fast, at han var overbevist om, at *"ingen Jøde burde have med det 3die Rige at gøre, ogsaa de, som drejer omkring sin egen Akse"*.³⁴ Debatten om idrætssamkvemmet ebbede herefter ud, uden at nogen af parterne ændrede holdning, og uden at man kom til nogen egentlig afklaring.

Debatten er dog interessant og viser, at det jødiske mindretal i Danmark diskuterede det idrættslige samkvem i og med Tyskland længe før OL i 1936, og den illustrerer også, at der i det dansk-jødiske samfund fandtes meget modstridende holdninger til problemstillingen.

Hirsch Demnitz (senere som professionel bokser uden tilknytning til Hakoah) fortsatte med at bokse mod tyske bokkere. Eksempelvis boksede han den 11. januar 1935 ved et stævne i Forum og vandt over tyskeren Carl Beck.³⁵

Hakoah fortsatte også sit samarbejde med de tyske jøder, eksempelvis den 5. august 1934, hvor Hagibor Berlin gæstede Danmark³⁶, og samme år gæstede også Hakoah Hamborgs fodboldhold, *Blau Weiss*, København³⁷; et besøg der blev gentaget i 1935³⁸ og i 1938.³⁹

I 1935 deltog tre af Hakoahs top-brydere, Michael Kurland, Abraham Kurland og Isak Paikin, ved et stort internationalt stævne i Berlin, som var arrangeret af Maccabi Berlin, hvor også *Hakoah Wien* og *Maccabi Bratislava* deltog.⁴⁰

I 1935 deltog Hakoahs fodboldhold ved et stævne i Berlin⁴¹, og denne tur blev beskrevet i Mosaik Samfund, hvor debatten om det dansk-jødiske idrætssamkvem med Tyskland og tysk-jødiske idrætsforeninger netop havde udspillet sig. Det gav dog ikke denne gang anledning til nye diskussioner; deltagelsen blev blot refereret i den spalte, Hakoah havde til rådighed i Mosaik Samfund. Her beskrev Hakoah fodboldstævnet som *"en vidunderlig Tur"*⁴², og forsvarede deres deltagelse:

*"Der var megen Modstand mod at vi skulde rejse til Berlin, men hvis de, der var imod vor Afrejse, havde overværet, hvilken Oase vi var midt i de tyske Jøders trøstesløse Ørken, saa havde de sikkert snarere tilskyndet os end det modsatte. (...) Sandheden i Ære maa jeg⁴³ sige, at vi i den Tid, vi var der, ikke blev generet af nogen eller noget. Mit Indtryk var, at Jøderne dernede lider mere af den indirekte Aktion imod dem, end af nogen haandgribelig direkte Aktion. Den indirekte Aktion giver sig navnlig Udslag i, at ingen Tyskere tør købe i de jødiske Forretninger, Jøderne maa ikke vise sig nogen offentlige Steder, og navnlig Angsten for, hvad Morgendagen vil bringe, og denne nagende Angst er vel nok det værste."*⁴⁴

Bokseren Hirsh Demnitz.

Hakoah var således stadig på dette tidspunkt overbevist om, at man ved at samarbejde og ikke ved at vende ryggen til var med til at mildne tilværelsen for de tyske jøder.

Man kan konkludere, at medens det i store dele af det jødiske samfund i Danmark nok var ildeset at have samkvem med det nazistiske Tyskland, så var der alligevel delte meninger om samarbejdet, særligt når det kom til de tyske jøder. Man havde på dette tidspunkt tilsyneladende ganske svært ved at afgøre, om man hjalp eller svigtede jøderne syd for grænsen ved at nægte alt samarbejde i Tyskland.

Hakoah valgte, på trods af de kritiske røster i Mosaik Samfund, at forsvare og fortsætte sit samarbejde

med de tysk-jødiske idrætsforeninger. Hensynet til det nære fællesskab jøder imellem syntes således at være af større betydning for foreningen end at placere sig strategisk i det politiske landskab.

Med dette samarbejde, som især omfattede Maccabi-foreninger, rykkede Hakoah tættere på det jødiske fællesskab, ikke kun i Danmark, men også internationalt. Et samarbejde, som sidenhen udviklede sig yderligere i takt med, at båndene til zionistiske *Maccabi World Union* blev stærkere og stærkere.

Først da OL i Berlin i 1936 nærmede sig, blev forholdene ikke blot for de tysk-jødiske idrætsfolk men også for jøder i almindelighed tydeligere og tydeligere. Hakoah blev nødt til at anskue sport fra en politisk synsvinkel og forholde sig til det symbolske budskab, en boykot ville sende.

NOTER

¹ *Mosaik Samfund*. Vol. 29. 21. juni 1935 (25) København: Mosaik Troessamfund.

² *Mosaik Samfund*. Vol. 29. 7. juni 1935 (23) København: Mosaik Troessamfund.

³ Abraham Kurlands Scrapbog. Afsenderen underskriver sig som "Nikolaj Johansen",³ men mente i øvrigt, at hans identitet var underordnet: "Hvem jeg er og hvad jeg er, kan være ligegyldigt, tusinder af andre kunne have skrevet det samme."

⁴ *Arbejderbladet*, 24. juni 1935 I: Trangbæk, E. et al. (2007): *Eliteidrættens Kanon*. København: Team Danmark og Syddansk Universitetsforlag, s. 27.

⁵ Trangbæk, E. et al. (2007): *Eliteidrættens Kanon*. København: Team Danmark og Syddansk Universitetsforlag, s. 28. Således endte det med, at Danmark blev stærkt repræsenteret ved OL i Berlin, og meget få tog politisk stilling.

- ⁶ *Jødisk Ugeblad*, Vol. 6. april 1933 (8) København: Mosaisk Troessamfund, endsigte udvikle sig så ekstremt, som det blev tilfældet i Tyskland.
- ⁷ Mandell, R. D. (1987): *The Nazi Olympics*. New York: Ilini Books, s. 59-60.
- ⁸ *Mosaisk Samfund*, Vol. 27. 7. april 1933 (14) København: Mosaisk Troessamfund.
- ⁹ Olsen, N. (2011): *Den jødiske idræts historie (1921-1959)*, Thesis.
- ¹⁰ Disse syv profiler var: Abraham Kurland i letvægt (Københavns-mester 1935 og 1936, nr. 2 1933, nr. 3 1934; dansk mester 1935 og 1936; deltager ved Europamesterskaberne 1933-1935 og 1937-1938, hvor han blev nr. 2 i 1934 og 1935 samt nummer 3 i fristil 1935), Michael Kurland i bantamvægt (nr. 3 ved Københavnsmeesterskaberne 1933 og 1937, nr. 2 i 1939 og 1942, nr. 1 i 1934; dansk mester 1934 og deltager ved Europamesterskaberne 1934), Hermann Lejserowitz i flue/bantamvægt (nr. 2 ved Københavnsmeesterskaberne i 1934 og 1936), Josef Livoff (nr. 3 ved Københavnsmeesterskaberne 1934), Isak Paikin i sværvægt (Københavns-mester 1935-1941 og 1943, dansk mester i 1935, 1936, 1941, 1942; nr. 2 ved Danmarksmesterskaberne 1937, 1938 og 1943 samt deltager ved Europamesterskaberne 1935), Moses Sachnowsky i fluevægt (nr. 2 ved Københavnsmeesterskaberne 1937, Københavns-mester 1939 og nr. 2 ved Danmarksmesterskaberne 1939), Kåle Leisin (københavnsk Juniormester 1939, 1940 og 1942, samt nr. 2 ved Københavnsmeesterskaberne 1943 og deltager ved Europamesterskaberne 1935). (Kilde: Danmarks Brydeforbund www.gl.brydning.dk/mesterskabsdatabase).
- ¹¹ *Hakoah's forhandlingsprotokol*. 12. januar 1929 - 4. oktober 1947. København, s. 84-259, samt herefter gennemgået i Danmarks Brydeforbund www.gl.brydning.dk/mesterskabsdatabase.
- ¹² Danmarks Brydeforbund www.gl.brydning.dk/mesterskabsdatabase.
- ¹³ Samuel Beilin (1885-1959) var østjødisk lærer og et aktivt medlem i Bund.
- ¹⁴ "Ben-Yehuda", som Beilin underskriver sig som, var Eliezer Ben-Yehuda (1858-1922) som blev kendt som det moderne hebraiske sprogs skaber, ved at være den første som havde dette som sit "modersmål". (Espersen, S. (2007): *Israels selvstændighedskrig – og de danske frivillige*, København: Forlaget Hovedland s. 232).
- ¹⁵ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 8. juni 1934 (22) København: Mosaisk Troessamfund.
- ¹⁶ Hermann Lejserowitz var aktiv bryder og havde bl.a. vundet guld ved Maccabiaden i 1932, og igennem brydningen havde han stiftet bekendtskab med Franz Engel (formand for Maccabi Berlin).
- ¹⁷ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 16. marts 1934 (11) København: Mosaisk Troessamfund.
- ¹⁸ *Mosaisk Samfund*. Vol.27. 24. marts 1933 (12) København: Mosaisk Troessamfund.
- ¹⁹ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 8. juni 1934 (22) København: Mosaisk Troessamfund.
- ²⁰ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 30. juni 1934 (25) København: Mosaisk Troessamfund.
- ²¹ *ibid.*
- ²² *ibid.*
- ²³ *ibid.*
- ²⁴ *ibid.*
- ²⁵ *ibid.*
- ²⁶ *ibid.*
- ²⁷ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 30. juni 1934 (25) København: Mosaisk Troessamfund.
- ²⁸ *ibid.*
- ²⁹ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 30. juni 1934 (25) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³⁰ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 30. juni 1934 (25) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³¹ *ibid.*
- ³² *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 13. juni 1934 (27) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³³ *ibid.*
- ³⁴ *ibid.*
- ³⁵ *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 18. januar 1935 (23) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³⁶ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 3. august 1934 (30) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³⁷ *Mosaisk Samfund*. Vol. 28. 17. august 1934 (32) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³⁸ *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 9. august 1935 (32) København: Mosaisk Troessamfund.
- ³⁹ Hansen, J. (1998): *Hakoah i Danmark - en undtagelse? En undersøgelse af jødisk idræt i Danmark i perioden 1930-1945*. I: Hansen, J. et. al (1998) *Idræthistorisk årbog*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- ⁴⁰ *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 15. februar 1935 (7) København: Mosaisk Troessamfund.
- ⁴¹ *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 23. august 1935 (34) København: Mosaisk Troessamfund.
- ⁴² *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 23. august 1935 (34) København: Mosaisk Troessamfund.
- ⁴³ Hvem der er forfatter til indlægget er ikke angivet.
- ⁴⁴ *Mosaisk Samfund*. Vol. 29. 18. januar 1935 (23) København: Mosaisk Troessamfund.

Generalkonsulen og fonografen

I oktober 1889 talte hele København om én eneste ting: den nye, mærkelige talemaskine, som Edison havde opfundet. Den var kommet til byen takket være generalkonsul Gottfried Ruben, der havde tæft for at udnytte opfindelsens nyhedsværdi. Han optog i de kommende år de første danske lydoptagelser, bl.a. med tidens stjerner fra Det Kongelige Teater.

Af Henrik Engelbrecht

Gottfried Moses Ruben blev født 19. juni 1837 ind i en velhavende jødisk Københavner-familie. Faderen var herreekviperingshandler, og efter endt skolegang var det naturligt nok faderens forretning, den unge Ruben blev ansat i. Da denne lukkede, drog Ruben først til London, hvor han arbejdede med international handel, bl.a. med Portugal. Senere flyttede han sammen med sin danske hustru Betty Heymann – datter af grosserer W.P. Heymann – til Portugal.

Bettys helbred gjorde det nødvendigt at flytte tilbage til Danmark efter få år, og da blev Ruben udnævnt til portugisisk generalkonsul og slog sig på import af bl.a. portvin og kork. Det var åbenbart en lukrativ forretning, for han havde i 1889 en årlig indkomst på 8000 kr., på et tidspunkt hvor en tjenestepige tjente ca. 100-120 kr. om året.

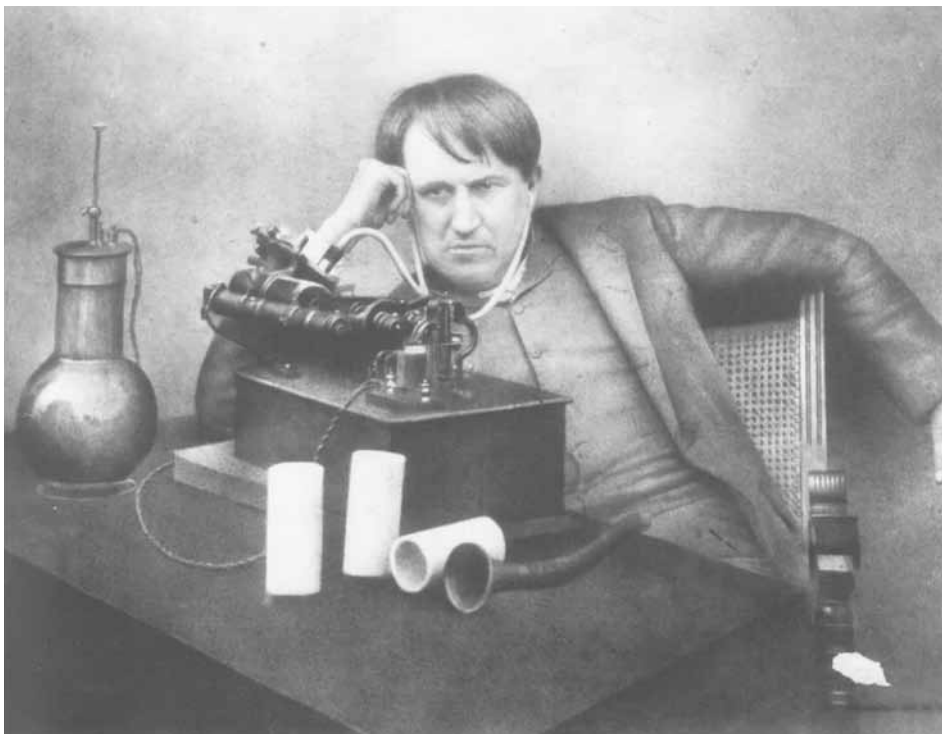
Samtidig sad opfinderen Thomas Alva Edison i USA og arbejdede på at forbedre en opfindelse, han havde gjort ti år tidligere, men som nu var blevet så god, at tiden var inde til at sætte den i produktion. En maskine, som kunne optage og gengive lyd – i dag en helt dagligdags tanke, men dengang næsten

uden for almindelige menneskers fatteevne; tanken om at høre sin egen stemme gengivet var en idé, som for de fleste kunne sammenlignes med at flyve til Månen eller at kunne få 10.000 bøger ned på en harddisk. Helt utænkeligt.

Den talende maskine

Edison havde allerede præsenteret sin første, meget primitive, fonograf i 1877. Dengang bestod apparatet af en valse, som var omviklet med et stykke tinfole, hvori en spids nål monteret på en membran kunne registrere og gengive lydtryk mod membranen. Resultatet var svært at opfatte, men princippet var rigtigt, vidste Edison. Han mistede interessen for fonografen i de følgende år, og kastede sig over andre projekter – og først da en konkurrent begyndte at forbedre den oprindelige fonograf, tog han fat igen; ingen andre end Edison selv skulle fremstille en brugbar fonograf.

Edison forestillede sig ganske visionært, hvordan opfindelsen ville revolutionere verden på flere måder – ikke blot som underholdningsmaskine, men ab-

Edison med sin fonograf

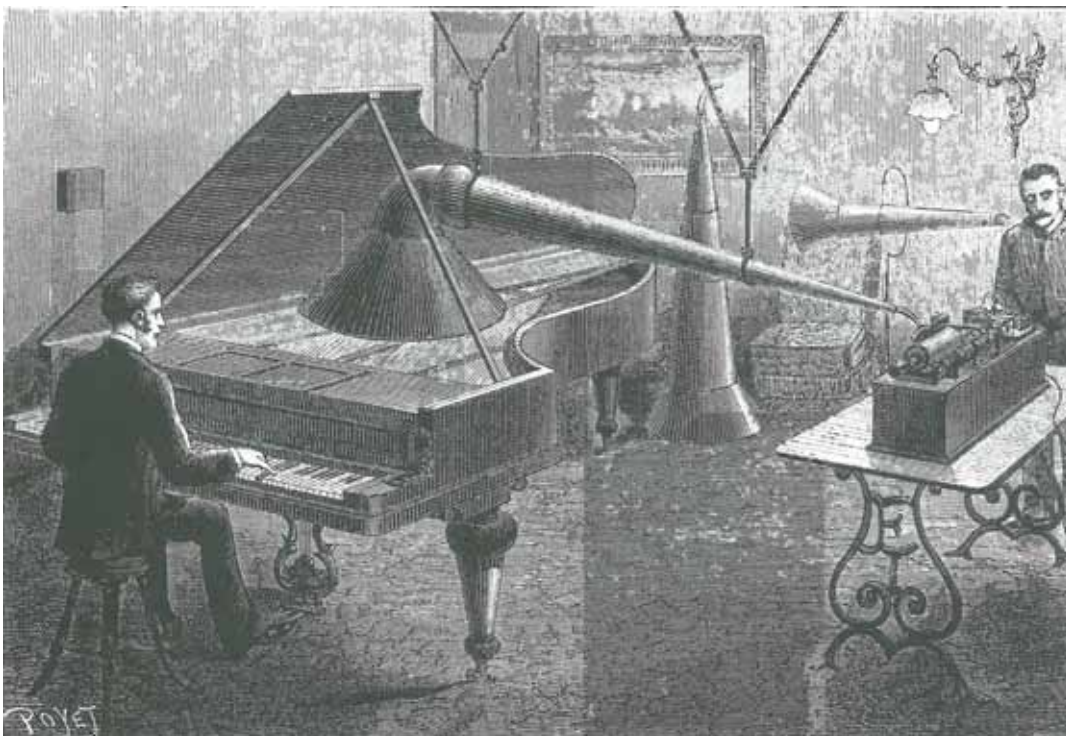
solut også som nyttegenstand; han forudså blandt andet, at den kunne bruges som diktafon på kontoret, som utrættelig sproglærer i skolen og som en kærkommen mulighed for nybyggerne, når de ville sende en lydhilsen hjem til forældrene langt væk.

Den nye udgave af fonografen brugte ikke tinfoolie, men valser af voks. Det betød en markant forbedring af lyd kvaliteten, og Edison gjorde sig klar til en verdensomspændende reklameindsats for sit nye produkt. I 1888 var aviser i hele verden fyldt med nyheden om den nye talende maskine.

Vi ved ikke præcis, hvor og hvornår Ruben først oplevede Edisons fonograf, men det var sandsynligvis i sommeren 1889 i Paris under den store verdensudstilling. Her var Edison selv til stede for at præsentere sin nye forbedrede udgave af fonografen, og mange velstillede danskere tog den sommer turen til Paris for med egne øjne at se udstillingen – ikke mindst det nye, flotte tårn af Monsieur Eiffel.

Fonografen kommer til Danmark

Gottfried Rubens navn dukkede under alle omstændigheder op i de københavnske aviser i slutningen af september 1889. Han var nemlig blevet generalagent for Edison i hele Norden og var nu, sammen med sin nye kompagnon, taget til Fredensborg. Ruben vidste nemlig udmærket, hvordan man skulle få maksimal opmærksomhed fra pressen. Han havde slået sig sammen med optikeren Cornelius Knudsen, som havde forretning i Købmagergade, og som ti år tidligere havde importeret Edisons allertidligste fonograf til landet. De to skulle nu, sammen med en tekniker fra London, præsentere den nye opfindelse for kongehuset – og derefter skulle alle andres interesse nok følge efter. Ganske heldigt var der fint familiebesøg på Fredensborg, bl.a. af tsar Alexander og hans danskfødte tsarina. Det blev en aften, som Ruben kun kunne have håbet på, og som hele Danmark kunne læse om i aviserne.

Fonografvalse bliver optaget. Fonografen ses til højre i billedet på et sydbord.

Berlingske Tidende skrev udførligt om aftenen, hvor Edisons fonograf blev forevist den kongelige familie:

”Med stor Interesse gjorde Selskabet sig bekendt med det sindrige Apparat og lod sig meget omstændeligt forklare den tilsyneladende simple, men dog meget combinerede og sindrige Mechanisme, der sættes i Bevægelse ved Hjælp af en elektrisk Strøm. Hs. Maj. Kongen modtog først igjennem Apparatet en Hilsen fra den danske Coloni i London ved Generalkonsul Delcomyn¹, og det var øiensynlig med ligesaa stor Overtænkelse som Glæde, at Kongen ad denne Vei blev hilset med de varmeste Ønsker om Lykke og Velsignelse for sig og det kongelige Huus. Tydelig og bestemt lød hvert Ord, og Forundringen voxede endmere, da Phonographen spillede Wörishöffer Marsche, udført af et stort Orchester. Det var i høi Grad skuffende, idet hvert Instrument kom til sin Ret, kun Dirigenten, Musikdirecteur Balduin Dahl², der havde spillet til Phonographen, savne-

des. Men ikke nok dermed; Skridt for Skridt steg Interessen for dette Edisons nyeste Kunstværk og dets vidtrækkende Ævne til Reproduction. En Hilsen fra Gladstone til Edison, "Gurre" udført af kgl. Kammeranger Simonsen³, "The Last Rose of Summer", en Hilsen fra Edison til Oberst Gouraud⁴ i England, en af Offenbachs meest populære Melodier af "Den skønne Helene", osv. osv. fængslede de kongelige og keiserlige Herskaber i henved to Timer, og det var ene og alene paa Grund af den fremrykkede tid, at Præsentionen afbrødes.”⁵

Første trin af markedsføringsstrategien var fuldført. Nu gjaldt det så pressen, som ikke længere måtte nøjes med at referere fra hoffets protokoller, men fik en invitation til at møde op hjemme hos Ruben selv i lejligheden på Vesterbrogade med udsigten over Tivoli. Alle aviserne mødte frem, og Politikens reporter var én af de mest begejstrede og beskrev oplevelsen ned til mindste detalje:

"Paa et med grønt Klæde betrykket Bord af ca. en Alens Længde findes hele den vidunderlige Opfindelse. Der er Nøddetræskassen med den elektriske Motor, den lille Regulator, Valsen, som bærer den præparerede Vokscylinder, den uendeligt fint afpasede Skrue, ved Hjælp af hvilken Valsen forskydes, og Glaspladen, hvis Svingninger forplanter Talens Lyd til den lille Stift, som atter sætter sine nærmest usynlige Mærker i Vokset. Endelig Gummislangen, der er sat i Forbindelse med Glaspladen, og som forgrener sig i mange Arme, der Par og Par er forsynet med Glasrør af en saadan Form, at de kan hænge løst i Ørene paa dem, der skal høre, hvad Fonografen har at fortælle. Paa den anden Side af Bordet staar to elektriske Elementer, som er sat i Forbindelse med Motoren, og en fint poleret Kasse, knap en Alen høj, som staar foran, indeholder "Repertoire". Her ligger Gladstone⁶ Side om Side med Kammer-sanger Simonsen, og hele Balduin Dahls Orkester fylder ikke mere end en lille beskedent Fløjtenist fra de forenede Stater. I en rummelig Frakkelomme kunde man for den Sags skyld godt have dem allesammen. Men de vilde ganske vist efter en saadan Behandling blive en smule utydelige i Målet, ligesom der ogsaa grumme let kunde gaa en af de Balduin Dahl'ske Violinister med i Løbet. Hvert "Nummer", enten det nu er Tale eller Musik eller Sang, findes jo nemlig paa sin Vokscylinder, og bliver Stiftens smaabitte Prikker i Vokset presset ud, gaar hele Foredraget i Skudder-mudder ... Den lille uforstyrrelige Engländer, som har ført Fonografen herover, er ifærd med at indstille Maskinen, de ihærdigste af Journalisterne har allerede sikret sig et par Hørerør og er svært spændte paa at modtage Fonografens "Hilsen". "All right" lyder det fra Engländeren, der bliver stille i Stuen, og Glasrørene farer i Ørene. "Det er mig en Glæde herved at præsentere mig for den højtærede københavnske Presse ... Jeg haaber, at De vil synes saa godt om mig, at De vil bidrage Deres til at fremme min Udbredelse o.s.v." Ude i Stuen høres kun nu og da et ganske svagt Kvæk. De, der har staaet med Rørene, er forbausede over, saa tydeligt Ordene lød, kun et Par Herrer syntes, at det buldrede altfor voldsomt; de har nemlig i bare

Iver for at høre proppet Hørerørets Kugle helt ind mod Trommehinden. Saa skal vi have Gladstone at høre. Den sjældne og dyrebare Cylinder, til hvilken den store Mand har talt, tages forsigtigt op af Kassen og anbringes paa Valsen. "All right!" Ypperligt glider her Talens Strøm. Man kunde tro, man stod lige overfor "the great old man", saa karakteristisk klinger denne Tale, saa levende lyder Ordene, som de udtales - med en noget bred Dvælen paa Vokalerne, et fast formet, ægte engelsk Sving i Tonen ved Slutningen af Sætningerne, med en egen dyb Klangfarve og langsomt - just den gamle, endnu livskraftige Mand. Det var overordenlig interessant om man end ikke forstod alt, hvad Gladstone sagde til Edison ... Almindelig Glæde blev der, da Simonsens Cylinder fiskedes op af Kassen. Paa Forhaand gjorde Hr. Ruben en Undskyldning for Hr. Simonsens ualmindelig kraftige Stemme. Den havde næsten været for kraftig for Fonografen. Valsen drejedes rundt, og den kendte Røst klang i de Lyttendes Øren. Det var "Gurre", han sang; Teksten var det lidt vanskeligt at følge hele Tiden, men Melodien blev korrekt nok gengivet. Noget andet er, at Hr. Simonsen ganske vist vilde være daarlig tjent med at faa sin Sangævne kritisk bedømt pr. Fonograf; flattere Sangen gør Fonografen nemlig absolut ikke. Tværtimod understregede den ubarmhæjertigt - men ganske pudsigt - den udmærkede Sangers Fejl. To Gange maatte "Gurre" gives da capo; alle vilde høre den, og der var ikke Hørerør nok til dem alle. For den, der stod ved siden af Maskinen uden at være i Forbindelse med den, lød det nøjagtigt, som om Hr. Simonsen var lukket ind i et tykt Jærnskab, og dér sang af alle Kræfter for at slippe ud igen ... Derefter blev paa Fonografen anbragt en mindre tragt med Munden ud mod Stuen. I Baggrunden og i et tilstødende Værelse placerede alle de Tilstedeværende sig. Og lidt efter blæste Fonografen paa Cornet en af "Den skønne Helene"s bedst kendte Sange. Tonerne lød ret fyldigt, og de kom ganske tydeligt hver for sig, men i det hele maa man naturligvis ikke vente nogen kunstnerisk Nydelse af Musik pr. Fonograf. Det lyder blot overmaade kuriøst."⁷

Den store dille

Alle havde nu læst om fonografen – nu ville de høre den med egne øren. Københavnerne valfartede til Industriforeningens Foredragssal, hvor Ruben den 8. oktober 1889 slog dørene op for den første offentlige fremvisning. Mange havde dog ikke råd til at betale en krone for at opleve fonografen på tæt hold hos Ruben, men så var der heldigvis andre måder at få maskinen at se, hvis man holdt øje med underholdningsetablissementernes annoncer:

*”Circus Variété. Hver Aften fra Kl. 7¼-1¼: Stor Forestilling og Koncert. I aften Optræden af Star og Lydia, sidstnævnte kaldet Luftens Venus, Damesextetten André samt det øvrige store Kunstnerpersonale. N.B. Fonografen forevises kun nogle faa Dage.”*⁸

Ruben forsøgte naturligvis også at sælge fonografer, men med en pris på hele 700 kr., hvilket på den tid nogenlunde svarede til prisen på en mellemstor familiebil, var kundekredsen meget begrænset. Det er faktisk slet ikke sikkert, at Ruben fik solgt én eneste maskine.

Efterhånden som nyhedens interesse blandt det bedre borgerskab dalede, fandt Ruben på nye måder at få præsenteret vidunderet for nye målgrupper, og snart kunne fonografen opleves i provinsen, både ved forevisninger i borgerforeningerne i byerne og på markeder landet over. Samtidig åbnede Ruben i februar 1890 et nyt lokale til både indspilning og fremvisning af fonografen i Stormgade, og han forstod også at fastholde pressens interesse. Igen var det Politikens reporter, der mest udførligt og begejstret skrev om pressemødet i de nye omgivelser:

”Siden Fonografen første Gang lod sig høre her i Byen, har den faaet sit eget Lokale. Generalagenturet for Edison Phonograph Co. for Skandinavien, er flyttet ind i Stormgade Nr. 3. Her, i en rummelig Sal, var igaar opstillet tre-fire Fonografer, et Fortepiano, der ved en stor Tragt var sat i forbindelse med en Fonograf, og et Flygel, over hvilket svævede

*en i Loftet fastgjort, endnu større Tragt - en paa ca. halvanden Alen i Diameter. Paa Væggen hang en Tavle med Afbildninger af Fonografens forskellige Dele, og det forklarende Foredrag støttede sig til disse Tegninger ... Eksperimenterne tog nu deres Begyndelse. Der blev talt og sunget, fløjtet og lét ind i Apparatet, og det gav alle Ord og Lyde fra sig igen gennem en Tragt, saa at man kunde høre det overalt i Salen. Ordene kom imidlertid tilbage med en kvækkende Lyd, som nu og da endog gjorde det lidt vanskeligt at forstaa dem. Mest Fornøjelse har man stadig af Fonografens Underholdning, naar man holder Glasrørene i Ørerne; paa den Maade fik man gengivet et Musiknummer for Horn og Klaver, som afleveredes i Fonografen paa Stedet, og man hørte et Orkesterstykke og en Kornetsolo, spillet i London; ogsaa hjemlige Ting diverteredes Selskabet med, bl.a. en af Kollings Viser som Jappe i “De Forlovede”; den tog sig ganske pudsigt ud pr. Fonograf. Medens det bestandig maa hævdes, at den musikalske Nydelse, en Fonograf forskaffer én, er lig Nul, kan det paa den anden Side ikke nægtes, at Fonografen arbejder med mindre Støj, og at dens Tale lyder nogenlunde klarere end tidligere, naar man opfanger Ordene direkte gennem Kautschuk-slangerne. Som Talemaskine er det udelukkende, at Fonografen har sin Betydning; som saadan vil den jo ogsaa, særlig ved omfattende Korrespondance-virksomhed, kunne gøre god praktisk Nytte.”*⁹

Fonografens endeligt – Rubens arv

I de næste år arbejdede Ruben videre med at indspille fonografvalser med tidens store navne i det københavnske musik- og teaterliv, men fonografen var ikke længere en nyhed, og selv om prisen faldt drastisk i løbet af 1890'erne, var det stadig de få, der havde råd til overhovedet at overveje at investere i én.

Der blev længere og længere mellem avisannoncerne, og redaktionel omtale var det endnu sværere at komme igennem med. Først ved hans død

i 1897 skrev pressen igen om Ruben. Nekrologen i *Berlingske Tidende* er den eneste beskrivelse, vi har af personen Gottfried Ruben:

*”I Formiddags fandt portugisisk Generalkonsul, Grosserer G.M. Rubens Jordefærd under megen Højtidelighed Sted fra det mosaiske Kapel paa Vestre Kirkegaard. I det festligt belyste og med mange stedsegrønne Planter dekorerede Kapel var Kisten hensat. Den var dækket med et rigt og skjønt Blomsterflor, og der saas signerede Kranse fra herværende portugisiske Konsulat og fra Personalet ved Eddysons Fonografer. I det talrige Følge bemærkedes den portugisiske Vicekonsul, Grosserer Arntzen, hollandsk Vicekonsul v. Haarst, andre herværende Konsuler, mange Medlemmer af den københavnske Handelsstand m. fl. Efter at Salmer vare sungne, talte Præst ved den mosaiske Menighed Simonsen: Guds Velsegnelse var over ham, og han stræbte at vandre i Guds Naade - ud fra denne Hovedbetragtning gav Taleren i form af en Bøn en smuk og sympatisk Skildring af den Afdøde, der bestandig havde bevaret et lyst, ungdommeligt Sind, baade i Medgang og i Modgang - der havde ejet et godt og kjærligt Hjerte, et blidt og venligt Sind - der havde været trofast imod og lykkelig ved at tilhøre Israels Menighed - og som altid havde stræbt at bevare sit Navn rent og uplettet, og derfor ogsaa vundet Menneskenes Anerkendelse. Efter at Slutningssalmen var sunget, bares Kisten af den Afdødes Nærmeste ud paa Kirkegaarden, hvor Jordfæstelsen fandt Sted.”*¹⁰

Ruben nåede, måske meget nådigt, ikke at opleve sin elskede fonograf blive totalt udkonkurreret af den langt mere praktiske grammofon med sine flade plader, bredere og bedre repertoire og meget aggressive markedsføring. I løbet af de første årtier af det nye århundrede blev stort set alle fonografer og deres voksvalse smidt på lossepladsen. Helt mirakuløst overlevede ca. 150 af Gottfried Rubens uerstattelige lyddokumenter fra 1890'erne – bl.a. med skuespillerbrødrene Emil og Olaf Poulsen og operasangeren Peder Schram, født i 1819, og dermed den tidligst fødte operasanger, man kan høre

den dag i dag. Hans voksvalse med uddrag fra Mozarts *Don Juan* er tilmed verdens ældste Mozart-indspilning.

Denne valse ligger sammen med de øvrige i Rubens samling på Statsbiblioteket i Aarhus, som i 2007 digitaliserede de skrøbelige valser. Takket være Rubens indsats kan vi i dag høre lyden af 1890'erne – bl.a. altså Peder Schram, en mand, der lærte at synge i Paris af den tenor, der var Rossinis første Grev Almaviva i *Barberen i Sevilla* ved uropførelsen i 1816. Takket være en driftig og visionær københavnsk forretningsmand, der heldigvis syntes, at fonografer var sjovere end kork og portvin.

Høretudvalg af Rubens valser og læs mere om samlingen i Aarhus på www.rubensamlingen.worldpress.com

Efterlysning af portræt

Det har ikke været muligt for hverken forfatteren eller redaktionen at finde et portræt af Gottfried M. Ruben. Vi beder derfor nu vores læsere om hjælp. Har du, eller kender du nogen, der har et billede af Ruben, hører vi meget gerne fra dig. Kontakt Esther K. Jarløv på estherjarlov@gmail.com eller pr. telefon på 2324 6778.

Gottfried M. Rubens gravsten på Mosaik Vestre Begravelsesplads. På stenen ses også navnet på hans hustru Betty (født Heyman) og hans søn Victor Gottfried Ruben.

NOTER

¹ Ernst Adolf Joseph Delcomyn (2.1.1828-9.3.1913), købmand, generalkonsul.

² Christian Florus Balduin Dahl (6.10.1834-3.6.1891), musiker og dirigent, Lumbyes efterfølger som musikchef i Tivoli.

³ Niels Juel Simonsen (16.5.1846-25.5.1906), baryton ved Det Kongelige Teater.

⁴ Charles Gouraud, Edisons agent i London.

⁵ *Berlingske Tidende*, 30. september 1889.

⁶ William Ewart Gladstone (29.12.1809-19.5.1898), britisk politiker, premierminister i fire perioder. Optagelsen af Gladstone fra 1888 findes stadig, ligesom indtil flere senere forfalskninger. Den ægte optagelse kan høre på www.youtube.com/watch?v=0F957zdE3m8

⁷ *Politiken*, 4. oktober 1889.

⁸ *Politiken*, 8. december 1889.

⁹ *Politiken*, 24. februar 1890.

¹⁰ *Berlingske Tidende*, 7. oktober 1897.

Meir Aron Goldschmidt

Formidlende fortællinger – M.A. Goldschmidts forfatterskab

Fra midten til slutningen af det 19. århundrede skrev journalist og forfatter Meïr Aron Goldschmidt en række jødiske fortællinger. I disse fortællinger beskriver han den udvikling og emanciperingsproces, der fandt sted blandt jøderne i hans levetid, og han præsenterer de religiøse dilemmaer, som mange vesteuropæiske jøder stod overfor. Med de jødiske fortællinger indskriver Goldschmidt sig i en international litteratur og giver et enestående indblik i en udvikling og debat blandt Vesteuropas jøder i det 19. århundrede.

Af Cecilie S. Schrøder Simonsen

Goldschmidts forfatterskab udspillede sig i anden halvdel af det 19. århundrede fra debutromanen *En Jøde* i 1845 til det sidste værk, *Fortællinger og Virkelighedsbilleder* (1883), som blev udgivet fire år inden hans død. Men Goldschmidts levetid spænder over en længere periode, som omfatter størstedelen af 1800-tallet. Han blev født i begyndelsen af århundredet i 1819 og døde i slutningen af det i 1887. I løbet af hans levetid undergik det religiøse og politiske landskab både i Danmark og i nabolandene store forandringer. Som journalist, men også som forfatter havde Goldschmidt en politisk og religiøs interesse i udviklingen. Det var derfor ikke kun i sit journalistiske virke, at han tog stilling og gav udtryk for sine holdninger til samtidens udvikling, men også i sit skønlitterære.

Goldschmidts debutroman, *En Jøde*, blev netop skrevet på baggrund af en politisk samtale med kritiker P.L. Møller (1814-1865). Her kritiserede han den danske stats særbehandling af jøderne, hvortil P.L. Møller svarede: ”Med saadanne Følelser skriver man en Roman”¹. Goldschmidt fulgte P.L. Møllers opfordring og begyndte og endte sit forfatterskab med jødiske fortællinger. Inden for denne ramme udfoldede Goldschmidt sig skønlitterært på mange forskellige måder og om mange forskellige forhold, og kun en del af forfatterskabet omhandler jøder. Af denne del skal her nævnes forfatterskabets begyndelse med debutromanen *En Jøde*, midten af forfatterskabet, eventyrromanen *Ravnen* i 1867, og forfatterskabets afslutning, ghettofortællingerne, der primært blev skrevet i perioden fra 1868-1883.

I dette tidsrum undergik både forfatteren, forfatter-skabet og vesteuropæiske jøder en udvikling.

Goldschmidts debutroman fortæller historien om jøden Jacob Bendixen, som splittes mellem jøde- dommen og kristendommen. *Ravnen* blev udgivet tyve år efter og introducerer den skrutryggede jøde Simon Levi, som i modsætning til Jacob Bendixen ikke vakler i sin jødiske tro trods sine kristne om- givelser. I de mellemliggende år har Goldschmidt udviklet sit politiske og religiøse verdenssyn, hvilket bliver tydeligt gennem de to romaners forskellige religiøse budskaber. Denne udvikling er til en vis grad centreret omkring Goldschmidts udlandsrej- ser, hvoraf den første fandt sted i årene 1846-1847.

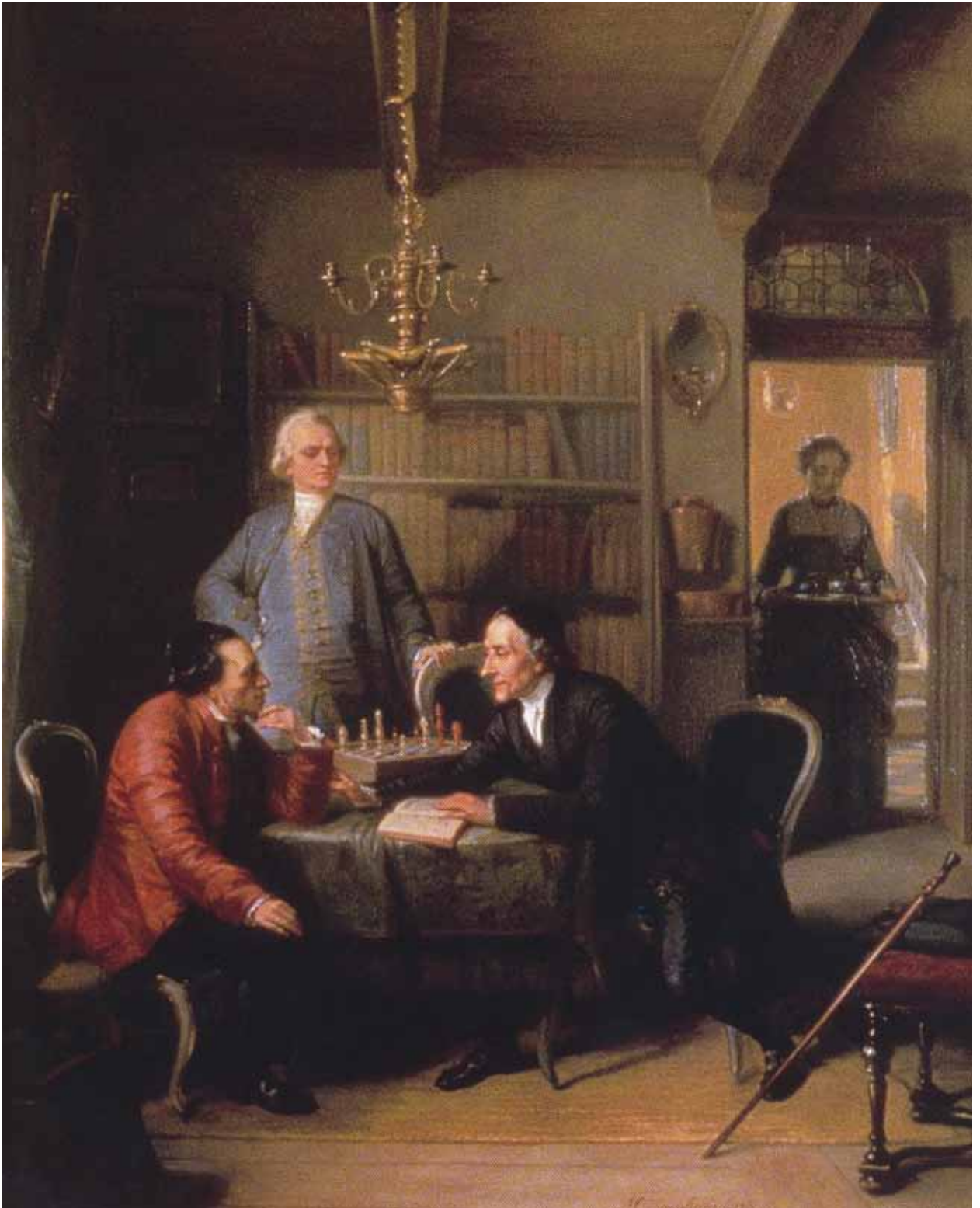
Goldschmidt var en af de mest berejste forfattere i sin tid, som allerede inden sin første længereva- rende rejse viste, at han havde blikket rettet mod udlandet og den udvikling, der her fandt sted. På sine rejser blev han påvirket af denne udvikling og bragte nye tanker og idéer med sig hjem til Dan- mark. Idéerne udfoldede han i sit forfatterskab, og i de jødiske fortællinger er det især tydeligt, at hans værker var et bidrag til en større international debat omkring jødernes emancipering.

Udland og udvikling

Da Goldschmidt i 1846 tog på sin første længere- varende udlandsrejse, var det med en trang til at udvikle og forny sig under fremmede luftlag. Han rejste umiddelbart efter et uheldigt sammenstød med filosof Søren Kierkegaard og en efterfølgende afvikling af sit satiriske ugeblad *Corsaren* (1840-1846). Resultatet blev en rejse, der forgrenede sig i to: en indre og en ydre rejse. Den ydre rejse gik gennem Tyskland, Italien og Schweiz, mens den indre figurativt gik gennem en række politiske og religiøse landskaber, hvorigennem Goldschmidt blev inspireret og udviklede sit eget politiske og re- ligiøse verdenssyn.

Goldschmidts første og sidste station på rejsen var Tyskland. Her mødte han et land stadig påvirket af emanciperings tanker og idéer affødt af Junirevolu- tionen i nabolandets hovedstad Paris i 1830. Revo- lutionen medførte en folkelig opstand flere steder i landet, hvor tyske regenter blev tvunget til at afgive deres magt, men også jøderne oplevede en udvik- ling i frigørelsens tegn. Efter Napoleonskrigene op- levede jøderne flere steder i Europa, men særligt i Tyskland, national modstand, som efter 1830 blev vendt til medgang, da talsmænd som tysk-jødiske Gabriel Riesser (1806-1863) og Heinrich Heine (1797-1856) talte for politisk og juridisk ligestil- ling blandt jøder og kristne. Riesser var politiker og advokat og argumenterede juridisk for jødernes emancipering. Heine konverterede derimod til kri- stendommen i 1825 i håb om en karriere inden for den akademiske verden. Med en lov udelukkede Preussen i 1822 jøder fra akademiske stillinger, og Heine konverterede derfor, men vedblev at forsvare jødernes rettigheder. Reaktionen på Junirevolu- tionen begrænsede sig dog ikke kun til en politisk ud- vikling og ændring, men også en religiøs. Inspireret af blandt andet den tyske teolog David Friedrich Strauss' værk *Das Leben Jesu* fra 1835 bevægede re- ligion sig i retning af et mere frisindet og spirituelt anliggende.

Allerede inden sin rejse gjorde Goldschmidt sig med *En Jøde* til fortæller for politisk og juridisk ligestil- ling, og han blev derfor begejstret over den folkelige opstand og politiske udvikling i Tyskland. Men den religiøse udvikling kunne han ikke tilslutte sig. I sine breve gav han udtryk for en fortsat tro på de jø- diske traditioner og ritualer i modsætning til det re- ligiøse frisind, han mødte blandt litterære selskaber i Tyskland. Goldschmidt tvivlede ikke på sin Gud, men behandlede sin religion og religiøse spørgsmål med stor respekt og overholdt dets regler og love. Han mente, at denne standhaftighed netop skyld- tes de jødiske regler og ritualer, og han fremhævede de jødiske love som det, der adskilte jødedommen fra kristendommen og hans synspunkt fra de tyske

Moritz Daniel Oppenheim: Lavater og Lessing hos Moses Mendelsohn, 1856.

Moritz Daniel Oppenheim: Chederen – Den jødiske Grundskole, 1878.

frisindede. Goldschmidt ønskede således udvikling og emanciperings, men ikke på bekostning af sin religion.

Fra Tyskland rejste Goldschmidt videre mod Italien, hvor han for første gang oplevede den italienske hovedstad, hvis politiske historie længe havde været genstand for hans fascination. Den romerske republik interesserede Goldschmidt allerede i skoletiden, og i *Corsaren* benyttede han sig af muligheden for at videreformidle sin republikanske politik. Alligevel var det først i Schweiz, han så denne republikanske politik udlevet. Opholdet i Schweiz fik derfor stor betydning for Goldschmidts syn på emanciperings, fordi han her oplevede et frit folk med en fri religion.

Goldschmidt ankom til Genève i den schweiziske frihedsbevægelses sidste fase. Forinden havde Schweiz oplevet en revolutionær periode i lighed med Tysklands. Her begyndte den dog allerede inden Junirevolutionen i Frankrig med blandt andet udvidelser af valgretten. Efter 1830 vandt demokratiet stærkt frem, og da Goldschmidt ankom til landet, kunne folkeforsamlinger vælge provisoriske regeringer til at udarbejde nye konstitutioner. I Bern oplevede han den nye regerings arbejdsform på nært hold, da han overværede et offentligt regeringsmøde, og han blev inspireret af måden, de forhandlede på. Under forhandlingerne blev der talt på både tysk og fransk, og her gik det op for Goldschmidt, at der var noget stærkere end nationalitet, der kunne forene et folk. Troen på og kam-

pen for det schweiziske folks emanciperingsdrømme havde forenet folket på tværs af klasser, sprog og religion. I Schweiz så Goldschmidt altså både sine republikanske og religiøse emanciperingsdrømme udlevet i en statsform, hvor det nationale og religiøse spørgsmål var underordnet et højere mål.

Forinden var Goldschmidt i Tyskland kommet til den erkendelse, at de jødiske love og traditioner havde stor betydning for hans forståelse af jødedommen, og i Schweiz oplevede han derefter, hvordan denne erkendelse kunne forenes med politisk udvikling. Fra sin udlandsrejse hjemtog Goldschmidt således både en forstærket tro på sin jødiske religion og en politisk vision om, hvordan han kunne forene denne religion med sin nation.

Argumenter fra det forrige århundrede

Med Schweiz som forbillede mente Goldschmidt, at religion burde være underordnet nation, være staten uvedkommende og i stedet være et personligt anliggende for hver enkelt. Det var ikke et nyt og revolutionerende argument i emanciperingsdebatten, men et argument, som filosof Moses Mendelssohn (1729-1786) havde fremsat allerede i århundredet forinden Goldschmidt. Og ikke kun på dette punkt var der enighed mellem de to jøder, som levede næsten et århundrede forskudt fra hinanden. Mendelssohn vægtede ligesom Goldschmidt betydningen af de jødiske love og traditioner. Flere af Goldschmidts politiske og religiøse holdninger til den jødiske emanciperingsdrømme er således sammenlignelige med Mendelssohns.

Mendelssohns mission var at integrere det jødiske folk med det tyske. Han oversatte den hebraiske *Torah* til tysk i et håb om, at flere jøder ville kommunikere med den tyske ikke-jødiske omverden. Inspireret af filosof og forfatter Gotthold Ephraim Lessing skrev Mendelssohn flere teologiske studier omkring skabelsen og Guds eksistens. Inspirationen var gensidig, og i 1779 udgav Lessing et af

1700-tallets vigtigste toleranceværker, *Nathan der Weise*, hvori han bebudede verdensreligionernes forsoning gennem næstekærlighed og religiøs tolerance. Forinden havde Lessings stykke *Die Juden* (1749) introduceret europæere for den første positive skildring af jøder skrevet af en ikke-jøde. Mendelssohn anså *Nathan der Weise* for kronen på Lessings livsværk. Da Lessing imidlertid i 1780 udgav sit mest betydningsfulde teologiske værk, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, blev Mendelssohn tvunget til at afvise Lessings filosofi. Lessing fremsatte idéen om, at hver ny generation besidder en højere religiøs sandhed end den forrige, og at *Det Gamle Testamente* således er en grundbog, som efterfølges af *Det Nye Testamente*, og som med tiden også vil blive overgået – en idé, der er ødelæggende for Torahs vedvarende værdi og dermed for jødedommen. Med Lessings anskuelse kom jødedommen til at fremstå forældet, hvorfor hans filosofi var i strid med Mendelssohns tro, og her ophørte deres hidtidige overensstemmelse.

I 1783 udgav Mendelssohn værket *Jerusalem*, hvori han forklarede, hvorfor den jødiske religion er særlig og på den måde også, hvorfor han aldrig ville kunne tilslutte sig Lessings idé. Her argumenterede Mendelssohn for, at hverken stat eller kirke har ret til at pålægge noget individ dets religiøse overbevisning, samt at dét, der adskiller jødedommen fra andre religioner, er dets love. Han hævdede, at ethvert menneske har en medfødt evne til at opdage Guds eksistens, forsyn og det hinsides. Men jødedommen er enestående anderledes end andre religioner, fordi den indeholder en åbenbaret lov. Disse love er eviggyldige og blev givet til Guds udvalgte folk med det formål at gøre Israel til en præstelig nation. Derfor er jødedommen særlig, og det bør jøderne stræbe efter at fastholde, argumenterede Mendelssohn, og det gentog Goldschmidt i midten af det efterfølgende århundrede.

Ved at fremhæve de jødiske love som særlige for jødedommen fastholdt Mendelssohn noget ortodokst. Han ønskede religiøs emanciperingsdrømme og mente, at jø-

derne burde tage del i den ikke-jødiske omverden, men han ville ikke kompromittere de jødiske love i lighed med Goldschmidt. Mendelssohn mente ikke, at en integrering med den kristne omverden og sekulær viden behøvede at medføre hverken reformering eller reducere af jødedommen. Det var især dette synspunkt, Goldschmidt blev inspireret af, og i sin jødiske skønlitteratur indtog han en lignende stilling over for den jødiske emancipering.

Fælles frygt for assimilering

Mendelssohn gav udtryk for sin frygt for assimilering allerede ved de første emanciperingsinitiativer i Tyskland. Reformen i 1770'erne, 1780'erne og igen i 1830'erne forbedrede de tyske jøders forhold, men stillede dem samtidig i et dilemma. Den langsomme indlemmelse i den tyske omverden, gennem tilpasning af tysk sprog, tradition og lovgivning, efterlod den jødiske tro en tam rolle. De jødiske tilhængere af Haskalah ville løse problemet gennem en transformation af den jødiske bevidsthed ved at besvare spørgsmålet om, hvorvidt jødedommen var en religion eller en nationalitet. For dem var jødedommen en religion, som skulle kunne tilpasse sig den nye generation af jøder, hvis liv ikke længere var sammenknyttet med deres religiøse overbevisning. Goldschmidt mente derimod ligesom Mendelssohn, at en tilpasning til og indlemmelse i den omkringliggende verden ikke nødvendigvis behøvede at medføre en ændring eller reducere af den jødiske tro. Med sin litterære karakter Simon Levi præsenterede Goldschmidt netop en jøde, som formåede at tilpasse sig sine kristne omgivelser gennem sprog, lovgivning og profession, men som samtidig fastholdt en stærk jødisk tro.

De forbedrende reformer i slutningen af det attende århundrede gav altså ikke anledning til glæde hos Mendelssohn, men til bekymring. Kejser Josef II's toleranceedikt i 1782 gav jøderne i Wien frihed i erhverv med handel og industri, ret til at bosætte sig uden for jødiske kvarterer og lov til at sende deres

børn i skole eller selv oprette skole. Men Mendelssohn frygtede, at der bag budskabet om tolerance lå en skjult agenda om assimilering og konvertering.

I sit banebrydende værk *The Transformation of German Jewry, 1780-1840* (1987) lægger historiker David Sorkin særlig vægt på Mendelssohns betydning for jødisk emancipering. Han analyserer de tyske jøders udvikling mod emancipering fra slutningen af det attende århundrede til midten af det nittende, og han når den konklusion, at den politiske emancipering, som tillod jøderne indlemmelse i den tyske omverden, indeholdt en uundgåelig assimilering, der medførte et tab af det jødiske. I Sorkins øjne havde Mendelssohn altså god grund til bekymring. Sorkin deler denne assimilering op i to former, nationalistens og den religiøses assimilering. Nationalisten definerede jøden i modsætning til tyskeren, hvorfor jøderne reagerede ved at benægte en jødisk nationalitet, politik og kultur. Den religiøse derimod definerede jøden i modsætning til den kristne, hvorfor jøderne så benægtede deres religion enten ved at tilpasse den de kristne standarder eller ved helt at give afkald på den. Uanset formen for assimilering var emanciperingen lig med selvfornægtelse og en opgivelse af det jødiske. Sorkins konklusion er radikal, men også rammende, fordi han med både de nationale og de religiøses syn på jøderne berører selve kernen i tidens emanciperingsdebat. Nationens opståen og oplysningstidens videnskab skabte en række nye fællesskaber, som jøderne blev ekskluderet fra.

Også sociolog Zygmunt Bauman berører dette modsætningsforhold i den jødiske emancipering, når han i *Modernity and Ambivalence* (1991) analyserer assimileringens betydning i forbindelse med de tyske jøder. Gennem en undersøgelse af ordet assimileringens oprindelse når han frem til, at alene dets oprindelse varsler intolerance over for forskelligheder. Bauman konstaterer derfor, at assimilering er en krigserklæring mod semantisk tvetydighed. Det er et krav om et entydigt valg, enten eller, som Mendelssohn frygtede.

Moritz Daniel Oppenheim: Shabbaten begynder, 1865.

Bag det attende århundredes toleranceidéer gemte sig således et krav om jødernes religiøse udvikling, mens der bag emanciperingsidéerne lå et skjult ønske om jødernes konvertering, som Sorkin også konkluderer.

Mendelssohn og Goldschmidt frygtede begge jødernes assimilering, og de formidlede denne frygt på forskellig vis i hvert deres århundrede. Goldschmidts frygt kommer tydeligst til udtryk i *En Jøde*, hvor hovedkarakteren Jacob Bendixen splittes mellem kristendommen og jødedommen. Herigenem kritiserede Goldschmidt sin samtids tvetydige tolerancebegreb og ligestillingspolitik. Han viste, hvordan den jødiske emancipering kunne give anledning til religiøs splittelse, og så gav han udtryk for sin frygt for, at emanciperingen ville føre til en reducering af religionens betydning.

Emanciperung eller assimilering

Baggrunden for udgivelsen af *En Jøde* i 1845 skal findes i Goldschmidts politiske og journalistiske engagement. Et centralt formål med værket var at sætte spørgsmålstejn ved den jødiske emanciperung, der var i gang på Goldschmidts tid. Emanciperungen foregik gradvist og var allerede begyndt i det forrige århundrede med frihedstanker om jøderne og blandt jøderne. Inspireret af omverdenens fokus på frihed og fornyelse ønskede unge vesteuropæiske jøder en fornyelse eller reformering af religionen, og parallelt med den eksterne emanciperung af jøderne blandt kristne opstod der en intern debat blandt jøderne om religionens udvikling. De reformerende jøder ønskede fornyelse og integrering med omverdenen blandt andet gennem en verdslig uddannelse som supplement til den religiøse. De hævdede, at tilegnelsen af de moralske og etiske forudsætninger for den religiøse lære finder sted gennem sekulær viden. Det resulterede i et brud med de ortodokse jøder, og jøderne delte sig derfor i to grupper bestående af reformerende og ortodokse jøder. De re-

formerende jøder bestod af en lille gruppe af velhavende jøder, som fordrede et brud med den jødiske isolering og en reformering af jødedommen gennem uddannelse, mens majoriteten, de ortodokse jøder, forsvarede den traditionelle jødedom, den daværende praktiserede jødedom med overholdelse af jødiske love og traditioner.

I slutningen af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede begyndte emanciperungstankerne at føre til politiske og juridiske tiltag mod jødisk ligestilling. Med Frihedsbrevet i 1814 indførtes i Danmark en række ligestillende tiltag, og selvom den litterære og korporlige jødefejde medførte folkelig modstand, fik det ikke konsekvenser for Frihedsbrevets politiske og juridiske tiltag. Ligesom i Tyskland oplevede de danske jøder fremgang i 1830'erne, og blot fire år efter udgivelsen af Goldschmidts debutroman indførtes med Grundloven religionsfrihed i Danmark. Emanciperungens fremgang var en sejr især for de reformerende jøder, der ønskede en fornyelse og integrering med deres kristne omgivelser.

Ligesom Mendelssohn var Goldschmidt imidlertid skeptisk over for emanciperungstiltagene, og han frygtede, at de ville føre til assimilering og reduktion af jødedommens betydning. Derfor skrev han allerede inden Grundlovens indførelse fortællingen om Jacob Bendixen, der splittes mellem jødedommen og kristendommen som en konsekvens af hans langsomme integrering med den kristne omverden. Goldschmidts debutroman er altså ikke blot en beskrivelse af jødernes liv, men også et udtryk for hans holdning til jødernes emanciperung.

En assimileret jøde

I *En Jøde* viser Goldschmidt, hvordan den jødiske emanciperung kan føre til religiøs konflikt på individplan gennem Jacob Bendixens religiøse udvikling.

Jacob Bendixen vokser op i et ortodoks jødisk miljø, men sendes til København for at uddanne sig, og her bliver han mødt med og præget af tidens religiøse strømninger. Ved mødet med disse mister han sit religiøse ståsted, og hans søgen efter et nyt forbliver en forgæves jagt efter religiøs mening. Han forlader den ortodokse tro, men kan ikke tilslutte sig en ny retning, og det efterlader Jacob Bendixen i et religiøst vakuum med en manglende handlekraft. Han befinder sig konstant i et grænseland, snart hældende til den ortodokse tro, snart til den reformerende og den kristne. Han ender med at tilslutte sig den ortodokse tro, ikke af eget valg, men fordi hans omgivelser træffer valget for ham, og han af mangel på handlekraft lader sig indordne. Alligevel viser slutningen på romanen, at Jacob Bendixen på sine sidste dage fortsat er splittet. Goldschmidt skrev også senere i selvbiografien *Livs Erindringer og Resultater* (1877), at romanen indeholder en uorden, ”den formedelst hin Slutning blev i højere Forstand uretfærdig, præget af en Uordenstro”.² På denne måde bliver romanen et poetisk stridsskrift, med Goldschmidts ord, der gennem sin uorden viser nogle af de trusler, vesteuropæiske jøder stod over for med den jødiske emanciperings-

Karaktererne tegnes skarpt op med det formål at fremhæve deres forskelle. Goldschmidt lader altså de ortodokse jøder fremstå stærkt ortodokse ved, at de eksempelvis er meget pengebevidste, temperamentsfulde eller uforstående over for yngre jøders uddannelse. Hermed tydeliggør han forskellen mellem en ny generation og en ældre generation af jøder, mellem reformerende og ortodokse.

De stærke karakterer får forfatter Jørgen Gustava Brandt til at give denne kritik af *En Jøde*: ”Der er da også i denne romandebut som i andre skrifter af den unge Goldschmidt en vis overdrivelse i koloritten, en forkærlighed for at krydre beretningen med eksotiske jødiske vendinger, noget melodramatisk selvhævdende i anlægget, en generaliserende persontegning”.³ Her overser Gustava Brandt, at dette netop er Goldschmidts hensigt, fordi hans karak-

terer ikke skal ses som selvstændige individer, men som repræsentanter for en religiøs retning. I romanen lader Goldschmidt flere gange en kritisk bemærkning falde om sin tids tolerancefilosofi. Han lader forskellige karakterer bruge ordet ”tolerance” for så i samme nu at give udtryk for det modsatte. Han viser ordets modstridende betydning, når det f.eks. lyder gennem karakteren tante Mathilde:

*”Jeg er ikke intolerant. Det generer mig slet ikke, at Mennesket er Jøde; det er heller ikke for hans evige Saligheds Skyld, at jeg vil have ham døbt; men, siden han har forlovet sig med en christen Pige, bør han ogsaa høre til de Christne.”*⁴

Her viser Goldschmidt sin frygt for, at der bag emanciperings politik og tolerancepåberåbelse ligger et ønske om jødernes assimilering og konvertering. Tante Mathilde mener ikke, at hun er intolerant, men konstaterer i forlængelse heraf, at vil Jacob Bendixen omgås de kristne, må han også konvertere til kristendommen. Denne kløft mellem ordets betydning i teori og i praksis påpeger Goldschmidt flere gange i romanen.

Heller ikke de reformerende jøders dannelsesfilosofi går Goldschmidts kritiske pen forbi. Jacob Bendixen sendes til København for at uddanne sig, og det er denne uddannelse, der får ham til at sætte spørgsmålstegn ved jødedommen og anlægge et videnskabeligt og materielt syn på sin religion frem for et åndeligt og religiøst. En vigtig pointe hos Goldschmidt er her, at Jacob Bendixen selv gennem sin dannelse udvikler dette syn på sin religion. Han bliver ikke tvunget eller overbevist af sin kristne rektor eller de kristne elever, han er omgivet af, men når denne overbevisning gennem videnskabelig dannelse. Denne dannelse resulterer i et brud mellem Jacob Bendixen og hans ortodokse familie, og gennem resten af romanen forbliver han usikker på religionens betydning og splittet mellem trosretninger.

I romanen viser Goldschmidt sin frygt for, at de reformerende jøders dannelsesfilosofi vil føre til religions splittelse og som yderste konsekvens assimilering. Goldschmidt ønskede både uddannelse og oplysning, men ikke på bekostning af jødedommen. Ligesom Mendelssohn mente han ikke, at religion var en hindring for uddannelse og oplysning, hvorfor religion ikke bør stå i baggrunden for videnskaben.

En Jøde er en politisk nedbrydning af emanciperings bagvedliggende idéer og begreber og af de reformerende jøders dannelsesideal. Begge dele, frygtede Goldschmidt, ville føre til en reducere af jødedommens betydning og til jødernes assimilering i den kristne omverden. Den senere roman *Ravnen* havde derimod et helt andet formål, og her opbyggede Goldschmidt et nyt politisk system, baseret på de republikanske principper, han oplevede i Schweiz.

En lykkeravn i en lykkeroman

Goldschmidts eventyrroman *Ravnen* udkom i 1867 og havde en helt anden positiv klang end debutromanen. Den omhandler tre betydningsløse brødre, som tager kampen op mod en betydningsfuld skurk og vinder slaget med en lykkeravn. Det eventyrlige handlingsforløb faldt i god jord i efterkrigstiden, hvor Danmark restituerede sig efter tabet af Slesvig og Holsten i 1864. Selv anvender Goldschmidt fortællingen til at videreformidle den republikanske statsform, og han sætter to streger under romanens grundidé, når den som afsluttende pointe i romanen tydeligt udtales af en af karaktererne, ”Fornemhed er at leve i en Idees Tjeneste”.

I romanen opbygger de tre brødre en fabrik, hvis hovedprincip er, at enhver arbejder får andel i fabrikkens udbytte og bliver medejer. Goldschmidt overfører her sine politiske idéer om ligestilling på tværs af religion, klasse og stilling til familiens fabrik i romanen. Gennem samarbejde og ligestilling opbygges der en udbytterig fabrik for alle medvir-

kende. Goldschmidts politiske vision er, at folket gennem samarbejde på trods af religiøse forskelle og klasseskel kan være fælles om nationen som en højere idé. Det viser han gennem familiefabrikken i romanen.

Med den republikanske statsform som sit politiske ideal kan det ikke undre, at Goldschmidt langtfra var tilfreds med den grundlov, der blev indført i 1849. Grundloven indførte religionsfrihed, men ikke religionslighed. Den kristne kirke havde fortsat fortrinsret grundet dens definition i Grundloven som Den Danske Folkekirke, hvilket betød, at staten skulle understøtte Folkekirken. Med Grundloven blev religion altså ikke underordnet nationen, som Goldschmidt så i Schweiz, men en del af definitionen på den. Hos Goldschmidt kunne friheden desuden ikke bestemmes gennem juridiske erklæringer, men gennem folkets egen frihedsbevidsthed. Denne, mente han, skulle opnås gennem uddannelse og oplysning. Fordi regeringen deklarerede religionsfrihed, betød det altså ikke, at der i praksis var det. Det kunne jødernes modgang og antisemitismens fremkomst i slutningen af århundredet bekræfte Goldschmidts påstand om.

I *Ravnen* præsenterer Goldschmidt et politisk alternativ, som i modsætning til Grundloven underordner religion i definitionen på nation. Nationen, repræsenteret i romanen ved familiefabrikken, er i stedet en højere idé, som samler folket på tværs af religion og klasse, og som på denne måde indfører den lighed, Grundloven tilsidesætter.

I romanen præsenterer Goldschmidt samtidig karakteren Simon Levi, som figurerer i flere af Goldschmidts jødiske fortællinger, men som får liv første gang i *Ravnen*. Simon Levi skildres som en ortodoks jøde, hvis stilling som kommissionær peger i retning af den vandrende jøde. Han bevæger sig i kristne omgivelser og taler dansk, men bruger hebraiske ord og udtryk som en bestyrkelse af sin tro eller for at markere forskellen mellem ham og den kristne omverden. Det giver ham et særpræg og

Moritz Daniel Oppenheim: Brylluppet, 1861.

en individualisme, som adskiller sig fra de jødiske karakterer, Goldschmidt har fremstillet i *En Jøde*. Selvom han beskrives som ortodoks jøde, er Simon Levi ikke en repræsentant for den ortodokse jødiske trosretning i *Ravnen*, men blot en repræsentant for jødedommen blandt ellers kristne karakterer. Han befinder sig gennem det meste af romanen blandt de øvrige kristne karakterer, men vakler på intet tidspunkt i sin tro. I modsætning til Jacob Bendixen er han en harmonisk karakter, der trives i både den omkringliggende kristne verden og i den jødiske. Men Goldschmidt påpeger samtidig et skel mellem de to religiøse verdener, karakteren færdes i. Simon Levi forener ikke de to tilværelser, han lever i, men holder dem adskilt fra hinanden, og i *Ravnen* løser Goldschmidt derfor stadig ikke det religiøse dilemma, han har præsenteret med Jacob Bendixen i *En Jøde*.

Sidst i romanen bliver Simon Levi i overført betydning fortællingens lykkeravn, som forsyner de tre brødre med det afgørende kort mod romanens skurk og vinder dem familiefabrikken. Ravnen får på denne måde en positiv klang i modsætning til *En Jødes* negative. Goldschmidts sidste skønlitterære fortællinger, ghettofortællingerne, indeholder begge dele, når Goldschmidt giver et varmt portræt af de ortodokse jøder, der i slutningen af 1800-tallet blev færre og færre af.

En hyldest til en forsvindende tid og tro

Goldschmidt afsluttede sit forfatterskab med en række ghettofortællinger, som indeholder nogle af de fineste beskrivelser og lovprisninger af den jødiske religion. De er på mange måder en hyldest til det ortodokse ghettomiljø og omhandler derfor næsten udelukkende ortodokse jøder, som befinder sig i jødiske omgivelser. Novellerne *Maser* (1868), *Avrohmche Nattergal* (1871), *Levi* og *Ibald* (1883) og *Mendel Hertz* (1883) beskriver jøder, der lever en stilfærdig tilværelse under jævne kår i jødiske

omgivelser. I flere af disse noveller indkapsler han på få linjer essensen af det ortodokse jødiske miljø, som når han i *Maser* beskriver Simon Levis hjem:

*”Simon Levi sad en Fredag Aften i sin lille, tarvelige Stue og nød efter Ugens Slid Sabbathens Hellighed i dybeste Fred. Efter Gudstjenesten havde han med sin Søster Gidel spist en god Suppe og Steg, derpaa sagt Takkebønnen og sunget et Par af Davids Psalmer.”*⁶

Religionen er i højsædet og skildres som rigdommen i de ellers fattige omgivelser. I ghettofortællingerne formidler Goldschmidt sin respekt for og glæde over sin religion.

Når Goldschmidt genintroducerede Simon Levi i ghettofortællingerne er han ikke længere blot en repræsentant for jødedommen, som i *Ravnen*, men for den ortodokse jødedom. Her har Goldschmidt igen et politisk budskab med karakteren i lighed med karaktererne i *En Jøde*. Både i *Maser*, men især i den senere novelle *Levi* og *Ibald* konfronteres Simon Levi med sin ortodokse tro som en forældet tro. Og i *Levi* og *Ibald* udtaler Simon Levi selv Goldschmidts anke med fortællingen: *”Gjennem en anden Jøde levede han et Sekund med i den store Verden, hvorfra han var udelukket; men – hvor blev Jødedommen af? Hvad Ret havde han selv til at leve?”*⁷ Der er ikke længere plads til den ortodokse jøde, der som resultat er ved at forsvinde. Det understregede Goldschmidt ved at lade karakteren Simon Levi dø i fortællingens slutning.

Med *Levi* og *Ibald* gav Goldschmidt en skarp kritik af religiøs intolerance. Gennem Simon Levis forløb beskrev Goldschmidt i overført betydning de slag, den ortodokse jødedom må udholde, og hvordan den ortodokse jøde langsomt var ved at forsvinde som en konsekvens af jødernes udvikling. På den måde blev Goldschmidts ghettofortællinger en hyldest til en tid og en tro, han frygtede var ved at forsvinde.

Ghettofortællingerne kan ses som en reaktion på de reformerende tiltag, både interne og eksterne, der fornyede den jødiske religion i løbet af århundredet. Derfor opstod ghetto-genren samtidigt blandt flere vesteuropæiske jøder, som i lighed med Goldschmidt skrev ghettofortællinger om det ortodokse jødiske miljø.

Litteraturprofessor og goldschmidtforsker Kenneth Ober sporer genrens oprindelse til Goldschmidts debutroman, som han mener er inspirationskilden for ghettofortællingerne af tysk-jødiske Aron David Bernstein (1812-1884) og Leopold Kompert (1822-1886), der ellers har været anset som ophavs-mændene bag genren. Bernstein og Kompert blev bekendt med *En Jøde* gennem Goldschmidts rejser i Tyskland, og der kan foretages flere sammenligninger mellem Goldschmidts skønlitteratur og deres. Hos Kompert især er de tematiske ligheder mange. Ligesom Goldschmidt skildrer Kompert også den stille jødiske tilværelse, hvor familie og tradition er i centrum, og fortællingerne er gennemgående optimistiske. Han bagatelliserer ghettolivets elendighed, mens Goldschmidt i stedet foretager en humoristisk, til tider komisk, skildring af de ortodokse jøder og deres omgivelser. Komperts fortællinger er skrevet på tysk med henvisninger til hebraisk og jiddisch, til jødiske ritualer og traditioner ligesom hos Goldschmidt. Om Kompert har været inspireret af Goldschmidt eller omvendt, er vanskeligt at afgøre. Hos Ober er der ingen tvivl om, at Goldschmidt har haft lige så stor betydning i udlandet som i Danmark, og Komperts første ghettofortælling *Aus dem Ghetto. Erzählungen* (1848) udkom også tre år efter *En Jøde*. Med et brev fra Goldschmidt til hans søster Ragnhild i 1848 viser Ober, at Kompert har læst Goldschmidts debutroman. Altså har Kompert været inspireret af Goldschmidts stil i *En Jøde* i arbejdet med sine ghettofortællinger. Det samme mener Ober at kunne påvise med Bernstein, som traf Goldschmidt i Berlin i 1850. Dette møde beskrev Goldschmidt i sin dagbog, hvor han også skrev, at Bernstein var bekendt med *En Jøde*. Ober konkluderer derfor, at Kompert, Bernstein og de

efterfølgende forfattere til denne genre i virkeligheden er litterære efterkommere af Goldschmidt, som leverede inspirationen til genren første gang i *En Jøde* i 1845.

Et vigtigt princip, som ikke kun Bernstein og Kompert, men også andre ghettofortællere synes at have adopteret fra Goldschmidt, er hans brug af jiddische og hebraiske udtryk i teksten, som han oversætter i noter eller parenteser. Og fælles for stort set alle de ghettofortællinger, der skrives af flere vesteuropæiske jøder især i slutningen af det 19. århundrede, er, at de udelukkende omhandler jøder eller jødiske forhold og er skrevet på et sprog talt af ikke-jødiske majoriteter, i Goldschmidts tilfælde dansk, mens Bernstein og Komperts fortællinger er skrevet på tysk. Fortællingerne er dedikeret til det ortodokse jødiske miljø som en måde at minde eftertiden om en svunden tid på.

Goldschmidts jødiske ghettofortællinger indeholder alle den samme varme og respekt for den jødiske religion og en kærlig komik over de ortodokse karakterer. Den skarpe tone, hvormed han udtrykker kritik af den jødiske emanciperings i *En Jøde*, forvandler sig i *Ravnen* til en opstemt klang, der formidler en politisk opbygning og ideologi, og slutter i ghettofortællingerne med at være en stille stemme, som besynger den jødiske religion, der i mellemtiden har undergået en udvikling. Debutromanen blev udgivet i en tid, hvor jødedommen stadig var under udvikling, mens det sidste, han skrev, blev udgivet i en tid, hvor jødedommen havde udviklet sig og fået ny betydning. Det vidner indholdet i ghettofortællingerne om, som på en gang fremhæver den ortodokse jøde, men samtidig lader vide, at hans tid er ved at være forbi.

Indblik og udblik – en kosmopolitisk jøde

Goldschmidts jødiske fortællinger er således et indblik i vesteuropæiske jøders udvikling i det nittende

århundrede. I *En Jøde* vokser Jacob Bendixen op i starten af århundredet med jødefejde og religiøs særbehandling, og romanen udtrykker en kritik af emanciperingsens identitetsproblematiske effekt og en frygt for religiøs reducering. Fortællingen i *Ravnen* foregår i midten af århundredet omkring Grundlovens indførelse og viser en politisk ideologi, som i modsætning til Grundloven underordner religion i definitionen af nation. Afslutningsvis viderefremidler ghettofortællingerne i slutningen af århundredet den ortodokse levevis, velvidende om at den er ved at forsvinde.

Parallelt med jødernes udvikling undergik Goldschmidts forfatterskab også en udvikling. Med kritikken i sin skønlitterære debut viste han, hvordan udviklingen ikke burde gå, når hovedkarakteren Jacob Bendixen ender med at gå til grunde i splittelse mellem kristendom og jødedom. I *Ravnen* demonstrerede han dernæst, hvilken retning han mente, udviklingen i stedet burde tage med den republikanske statsform. Og til sidst erkendte han med ghettofortællingerne, hvordan det faktisk var gået, og gav et portræt af de ortodokse jøder, som der blev færre og færre af.

Tidligt viste Goldschmidt, at han havde blikket rettet udad mod det omkringliggende samfund og mod Danmarks europæiske nabolande. Sit kendskab til og indblik i sin europæiske samtid anvendte han til, gennem sin skønlitteratur, at indføre danskerne i den internationale problemstilling, som vesteuropæiske jøder stod over for med den jødiske emanciperings ved at skulle forene deres nye position i den omkringliggende verden med deres religiøse overbevisning. På denne måde gav Goldschmidt sit bidrag til den jødiske emanciperingsdebat og udtrykte sin holdning til samme. Han var fortæller for uddannelse og oplysning, men mente ikke, at det burde opnås på bekostning af den jødiske religion.

Med de jødiske fortællinger blev Goldschmidt en kosmopolitisk forfatter af lige så stor betydning for dansk som for international litteraturhistorie. Hans

skønlitteratur blev begyndelsen på en international jødisk litteratur, hvor jødiske forfattere skrev ghettofortællinger for at viderefremde jødernes levevis til den kristne omverden og for at bevare jødernes ritualer, traditioner og levemåde. *En Jøde* var samtidig det første danske skønlitterære værk, der berettede om jøder fortalt af en jøde, og debutromanen og hans øvrige jødiske fortællinger kom på den måde til at bane vejen for Henri Nathansen, Poul Levin, Louis Levy og andre dansk-jødiske forfattere, som senere i større eller mindre omfang omtalte deres jødiske baggrunde i deres forfatterskab.

Goldschmidts jødiske fortællinger er et kosmopolitisk indblik i et personligt syn på den jødiske emanciperings og et indblik i en jødisk problemstilling og en udvikling, der fandt sted blandt vesteuropæiske jøder i hans levetid.

Moritz Daniel Oppenheim (1800-1882)

Moritz Daniel Oppenheim betegnes som den første jødiske maler i moderne tid. Han var født i Frankfurt am Main, og mens mange andre jødiske kunstnere og intellektuelle valgte at konvertere til kristendommen, så fastholdt Oppenheim sin tro og dyrkede det jødiske tema i sine malerier.

Han blev udnævnt til professor og blev i midten af 1800-tallet den førende jødiske kunstner, der også malede sine jødiske samtidige som Ludwig Börne og andre. Hans maleri af en jødisk soldat, der vender hjem, er et klassisk tysk værk, og hans mange malerier af jødisk liv i Tyskland har nok genremaleriets karakter, men hæver sig op over det banale. Ikke mindst hans kvindeportrætter er forrygende gode.

LITTERATUR

- Bach, Tine (2004), *Exodus*, Forlaget Spring, 1. udg.
- Bauman, Zygmunt (1991), *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, 1. udg.
- Blüdnikow, Bent (1984), "Den lange vandring til borgerlig ligestilling i 1814" i *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie i anledning af 300-året for grundlæggelsen af Mosaisk Troessamfund, C. A. Reitzels Forlag, 1. udg.
- Brandt, Jørgen Gustava (1963), "Efterskrift" i Aron Meïr Goldschmidt, *Ravnen*, Gyldendal, 1. udg.
- Brandt, Jørgen Gustava (1986), "Efterskrift" i Aron Meïr Goldschmidt, *En Jøde*, Gyldendalske Boghandel, 1. udg.
- Brøndsted, Mogens (1967), *Goldschmidts Fortællekunst*, Gyldendal, 1. udg.
- Christensen, Merete og Brita Syskind (1984), "De danske jøders livsvilkår 1814-1905" i *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie i anledning af 300-året for grundlæggelsen af Mosaisk Troessamfund, C. A. Reitzels Forlag, 1. udg.
- Goldschmidt, Aron Meïr (1877), *Livs Erindringer og Resultater*, bind I-II, Gyldendalske Boghandel, 1. udg.
- Goldschmidt, Aron Meïr (1910), Udvalgte Skrifter: *Romaner, Fortællinger og Skildringer, Sjette Bind*, Gyldendalske Boghandel, 1. udg.
- Goldschmidt, Aron Meïr (1963), *Ravnen*, Gyldendal, 1. udg.
- Goldschmidt, Aron Meïr (1968), *En Jøde*, Gyldendals Trane-klassikere, 1. udg.
- Goldschmidt, Aron Meïr (1994), *Noveller og andre fortællinger*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab/ Borgen, 1. udg.
- Kruse-Blinkenberg, Lars (1998), *Jøden Simon Levi i M. Goldschmidts roman Ravnen – en religionshistorisk studie*, Københavns Universitet
- Kruse-Blinkenberg, Lars (2000), *Assimilationens (u)mulighed – en religionshistorisk skitse*, C. A. Reitzels Forlag, 1. udg.
- Kyrre, Hans (1919), *M. Goldschmidt*, H. Hagerups Forlag, 1. udg.
- Lausten, Martin Schwarz (1998), *Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nutiden*, Forlaget Anis, 1. udg.
- Lausten, Martin Schwarz (2005), *Frie jøder? – Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, Forlaget Anis, 1. udg.
- Lausten, Martin Schwarz (2007), *Folkekirken og jøderne – Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelse af det 20. århundrede*, Forlaget Anis, 1. udg.
- Manniche, Jens Chr. (1984), "Jødisk indsats i dansk politik og presse" i *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie i anledning af 300-året for grundlæggelsen af Mosaisk Troessamfund, C.A. Reitzels Forlag, 1. udg.
- Ober, Kenneth H. (1991), "Meïr Goldschmidt og den tysk-jødiske ghetto-fortælling" i *Rambam. Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning*, nr. 1.
- Ober, Kenneth H. (1995), "Henri Nathansens gæld til Meïr Goldschmidt" i *Rambam. Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning*, nr. 4.
- Sorkin, David (1987), *The transformation of German Jewry, 1780-1840*, Oxford University Press, 1. udg.
- Wamberg, Niels Birger (1984), "Dansk-jødisk digtning og dansk digtning om jødisk skæbne" i *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie i anledning af 300-året for grundlæggelsen af Mosaisk Troessamfund, C. A. Reitzels Forlag, 1. udg.
- Wentzel, Knud (1968), "Udvikling og påvirkning. Goldschmidts vej fra korsar til skriftklog" i *Kritik*, nr. 10.

NOTER

- ¹ Goldschmidt, 1910: 203.
- ² Goldschmidt, 1910: 203.
- ³ Gustava Brandt, 1986: 311.
- ⁴ Goldschmidt, 1968: 190.
- ⁵ Goldschmidt, 1963: 253.
- ⁶ Goldschmidt, 1994: 223.
- ⁷ Goldschmidt, 1994: 270.

Henriette Pätges' værtshus i Ulkegade. Tuschtegnning af Alfred V. Larsen, 1930.

Johanne Luise Heiberg og Mutter Pätges

Johanne Luise Heiberg og Mutter Pätges

Det er i år 200 år siden, Johanne Luise Heiberg blev født. Johanne Luisers mor Henriette Pätges drev af flere omgange værtshus, og stemningen i disse beværtninger adskilte sig væsentligt fra de kredse, Johanne Luise senere skulle færdes i. Læseren får her et indblik i begge verdener.

Af Merete Næsbye Christensen

Johanne Luise Heiberg ville være fyldt 200 år den 22. november i år.¹ Både som skuespiller og menneske er hun blevet bedømt meget lidenskabeligt – både for og imod!

Hendes liv var præget af mange modsætningsforhold. Hun kom fra beskedne kår på Nørrebro, men avancerede socialt og flyttede til en herskabslejlighed i København K.

Hun kunne være endt som servitrice og bakkesangerinde men blev i stedet en højt respekteret skuespillerinde, gift med en forfatter, filosof, teaterchef og etatsråd.

Sidst, men ikke mindst, bevægede hun sig fra dobbelt minoritetsstatus, som datter af en jødisk mor og en katolsk far, til at være repræsentant for det religiøse establishment: Rigets såvel som teatrets dronning skulle være luthersk evangelisk.

Fra Nørrebro til København K

På Nørrebrogade i København har livet pulseret i mange år. Således også ved hjørnet af Kapelvej og Nørrebrogade og den nærliggende Solitudevej. Her lå allerede i begyndelsen af 1800-tallet i nr. 29 et

traktørsted ved navn Lille Ravensborg. Indehaveren var formelt Christian Heinrich Pätges, men det blev reelt drevet af hustruen Henriette Pätges, født Hartvig. Mens man boede og arbejdede her, fødtes de sidste af parrets 8 børn, herunder det næstnyngste, Johanne Luise, der blev født den 22. november 1812 og døbt den 1. januar 1813 i Sankt Petri.

I *Adresseavisen* for 3. juni 1813 blev det annonceret, at der hver søndag og mandag fra 6-10½ er musik og dans "alene til Fornøjelse for anstændige og honnerte Borgerfolk og deres Børn".

Forretningen blev drevet dér til 25. maj 1814. Måske har de dårlige tider efter Statsbankerotten givet mindre indtjening, for i den kommende tid boede familien og forretningen i nr. 43 på Nørrebro, nutidens Fælledvej. Man ansøgte om at måtte holde maskerader, men fik afslag. 1815 ophørte forretningen. Fru Pätges satsede nu på at være madmoder og holde spisehus for soldater – først i København, siden fra 1816 i Aalborg. Faderen forblev i København og fortsatte som vintapper. I 1820 var familien samlet igen i København, da regimentet, som moderen betjente, igen blev flyttet til hovedstaden.

At flytte tit var ingenlunde ukendt for familien og ret almindeligt dengang for folk uden jordbesiddelse. Fra 1804 til 1807 havde familien boet i Vordingborg, fra 1807, hvor bombardementet i september ikke just gik dem forbi, boede de i Kronprinsessegade 20, en kort tid under åben himmel i Kongens Have, og derefter i Østergade 21. I 1811 havnede familien så på Nørrebro.

Tiden på Nørrebro blev kort. I 1821 boede familien i Ulkegade 121. Denne gade kom siden til at hedde Holmensgade, men er i dag Bremerholm. Herfra er hentet en række muntre tegninger af en ukendt kunstner. Efter et par andre adresser – blandt andet i Brogade på Christianshavn, hvor pigerne skal have danset på billardbordet – flyttede de ind næsten samme sted ved Ulkegade ved hjørnet af Vingårdsstræde. Herfra kom to af pigerne i forbindelse med Det Kongelige Theaters danseskole. Hanne, som Johanne Luise ofte kaldtes, har nok trænet i dans allerede på Dyrehavsbakken, hvor hendes moder holdt telt side om side med Michel Levin, *Jøden under Træet*.

Fra Ulkegade i 1822 stammer tre herlige billeder af livet hos Mutter Pätges.

Vi kan følge familien Pätges gennem mange flere boliger, men for Johanne Luisers vedkommende er det værd at bemærke, at hun senere i livet fik relativt lange perioder i en helt anden form for boliger.

Mange år tilbragte hun med ægtemanden, Johan Ludvig Heiberg (de blev gift i 1831) og svigermøderens Thomasine Gyllembourg på Christianshavn i Overgaden oven Vandet, bedre kendt som Søkvæsthuset. Herfra kendes det berømte maleri, hvor svigermøderen læser højt for hende og manden. Maleriet af Wilhelm Marstrand er malet i 1870 – mere end 25 år efter den situation, det skal forestille.

Johan Ludvig Heiberg døde i 1860, og som enke kom Johanne Luise fra 1863 til at bo i det, der betegnes som en sommerbolig, ude ved Kalkbrænde-

rihavnen. Det er den villa, der er kendt som Fru Heibergs Villa, opført af J.D. Herholdt i årene 1862-63. Den blev betalt af indtjeningen fra udgivelsen i de samme år af Heibergs skrifter. Mindre kendt er det nok, at hun tilbragte sine sidste 15 år i en fornem lejlighed i Gothersgade 160 i forhuset med altan og udsigt ud over Sortedams- og Peblingesøen hen over Dronning Louises Bro mod det Nørrebro, hvor hun engang færdedes i traktørstedets folkelige lokaler.

Fra Nørrebros yderste bebyggelser til standsmæssig bolig i København K. En mindeplade i porten viser dette. Ved Lille Ravnsborg er der ingen sådan.

Fra danseuse til etatsrådinde

Hvordan kom denne sociale opstigning overhovedet i værk? Den ofte sete kombination af medfødt skønhed, stort talent og gode menneskers hjælp er uden tvivl virksom i Johanne Luisers tilfælde. Man får øje på hendes dansetalent, siden skrives der som bekendt en række skuespil specielt for hende – tænk blot på Henrik Hertz' forgabelse i hende – og gennem sit ægteskab bliver hun en del af det højere borgerskab. Dermed ikke sagt at Johan Ludvig – med en fader der måtte gå i eksil, og en moder der blev skilt – ikke kunne have fået en helt anden skæbne. Han blev ved talent, udholdenhed og gode menneskers hjælp hjulpet i vej – ikke mindst af Rahbekparret i Bakkehuset.

Det er ikke hensigten her at beskrive Johanne Luise som kunstner og hustru. Det siger imidlertid en del om hendes talent og udholdenhed, at hun fra at danse på billardborde og underholde værtshusgæster – via en danseemus-karriere – nåede til at spille roller som Julie i Shakespeares *Romeo og Julie* og betage selveste Søren Kierkegaard.

Hendes mand fik titel af etatsråd, og hun blev etatsrådinde. Det er denne titel, hun anfører i folketæl-

Fru Pätges havde et værthus i Ulkegade. Københavns Museum ejer tre illustrationer fra dette værtshus, der ikke tidligere har været publiceret. Det er sparsomt med oplysninger om billederne, og museet ved kun, at de stammer fra 1822, men kender ikke kunstneren. Det er dog muligt at identificere nogle af personerne. På denne illustration ses en lille musikergruppe til venstre. Kvinden, der spiller harpe, er helt klart Henriette Pätges selv, der iøvrigt ligner datteren, som Johanne Luise Heiberg kom til at se ud på sine ældre dage. Ved siden af ses en ung pige spille guitar, og det er sandsynligvis frk. Levin, der var datter af musikeren Michel Levin, der også blev kaldt Jøden under Træet. Levin var i mange år et fast indslag på Bakken, hvor han sang og spillede gennem årtier og var en kendt skikkelse i København. Erik Henriques Bing har i bogen Jøden under Træet (2011) skrevet en kulturhistorie om Michel Levin. Frk. Levin kom i huset hos Pätges, og ifølge Johanne Luise Heibergs egen selvbiografi var det hende, der lærte hende at synge og vakte hendes interesse for musikken. De øvrige personer på billedet er ikke kendte.

Der blev åbenbart gået heftigt til den i Henriette Pätges' værtshus, hvis vi skal tro illustrationerne. På dette billede ses en række af stamkunderne, der også går igen på de to andre illustrationer. Der ryges, drikkes og en gæst brækker sig.

lingen fra 1880, hvor hun bor sammen med sine tre adoptivdøtre fra St. Croix. I 1850 betegnedes hun som kgl. skuespillerinde. Den i 1880 nævnte titel refererer til ægtemanden, den i 1850 nævnte var vel den, hun selv fortjente i allerhøjeste grad, og som har skaffet hende en plads sammen med Niels Bohr og Carl Nielsen på de danske pengesedler.

Fra jøde til lutheraner

Et omdrejningspunkt i Johanne Luisers liv er hendes forhold til det jødiske. I dette tidsskrifts forgænger, *Dansk Jødisk Historie*, har Jørgen Smith skrevet ”Fru Heibergsjødiskearv”.² Deteren kommentar til Bodil Wamberges biografi *Johanne Luise Heiberg*, fra 1987. Bogen rummer alle sider af Johanne Luisers liv, men

Jørgen Smiths artikel koncentrerer sig – af oplagte grunde – om det jødiske aspekt. Begge forfattere har naturligvis et indgående kendskab til litteraturen omkring Johanne Luise og har også studeret hendes selvbiografi *Et Liv Gjenoplevet i Erindringen* indgående – med de forbehold alle har taget, siden den udkom i 4 bind i årene 1891-92 (altså posthumt).

At Johanne Luise blev overrasket over at erfare, at hendes moder var jøde, er vist velkendt, men mange – denne artikels forfatter er ingen undtagelse – har først og fremmest undret sig over en anden ting:

Hvordan kunne en katolik og en jøde indgå ægteskab i 1804 i Danmark (eller udlandet for den sags skyld), og hvad gjorde man med evt. børn af den slags ægteskaber?

På den 3. illustration ses Henriette Pätges med en kyse. En gæst forgriber sig på den unge pige og tager hende på brysterne. Teksten bekendtgør: "Scene hos Mutter Pätges".

Heldigvis har vi hjælp i dette spørgsmål i en artikel i *Personalthistorisk Tidsskrift*, "Familien Pätges. Nogle Antegnelser til *Et Liv Gjenoplevet i Erindringer* af Johanne Luise Heiberg."³ Forfatteren er Richard Høeg Brask. En stor del af artiklen handler naturligt nok om efterkommerne af Christian Heinrich Pätges og Henriette Hartvig. Johanne Luise fik ingen børn selv, men adopterede 3 piger, som fik navnet Heiberg. Deres efterslægt er en helt anden historie.

Når vi skal se på Johanne Luisers religiøse tilhørsforhold, kan det være klogt at holde sig en vigtig kendsgerning for øje: Et er teori, et andet er praksis. Overtrædelse af lovgivning bliver ikke altid straffet eller overhovedet bemærket. Et eksempel haves i "Jochim Jøde i Helsingør", *Dansk Jødisk Historie*,

24. maj 1987, hvor Karsten Christensen påviser, at jøden Jochim opholdt sig flere år i byen og betalte skat. Han var med andre ord bemærket, selvom han slet ikke måtte være i Danmark i 1590'erne. Man kan således ikke regne med, at fordi noget er lov, så ser virkeligheden ligesådan ud. Banalt, men dog værd at bemærke.

Johanne Luisers forældre kom begge fra udlandet. Faderen hed Christian Heinrich Pätges. Han var født den 26. februar 1777 i Honnef am Rhein og var romersk katolsk. Han blev uddannet i alle sider af vinbranchen og blev svend i Köln i 1797. Han må være kommet til Danmark i 1801, men efter folketællingen i februar – desværre! Han må have mødt Henriette Hartvig med tilnavnet Amsterdam mellem 1801 og 1804, hvor han var i København.

Hun siges at være født i Friedberg ved Frankfurt am Main ca. 1780. Nøjagtigt år og dato kendes ikke.

Henriette og en søster Rebekka endte begge i København. Der findes en fortælling i familien om, at Henriette og Christian mødtes tilfældigt på Østergade i begyndelsen af 1801. Senest i 1803 om efteråret må det have været mere end kærlighed i forbifarten, idet de fik datteren Johanna Magdalena 25. juni 1804. En fejlagtig indførelse den 8. juni har fået Johanne Luise og andre med hende til at mene, at der var ni børn i ægteskabet. Kun 8 kan verificeres.

Men hvordan og hvornår blev de viet? Ingen rabbiner eller katolsk pater, som dengang kun fandtes ved legationerne, ville kunne besegle en sådan – i sandhed ”blandet” – ægteskabsindgåelse. Richard Høeg Brask har fundet sagen.

Først stødte han dog på en sag om Christian, der åbenbart ville have konen oplært i den katolske tro og børnene efterfølgende døbt på samme vis. Det førte til vold og retssag, da de to præster ved det østrigske gesandtskabs kapel nægtede dette. Ingen af børnene blev døbt katolsk!

En pastor Liebenberg – senere kgl. konfessionarius og slotspræst - havde nemlig overtrådt alle gældende regler og viet de to (i virkeligheden altså luthersk evangelisk), mens bruden lå i barsels seng, formentlig i Store Regnegade, hvor Johanna Magdalena blev født. I Frederiksberg Sogn står i vielsesprotokollen under den 26. juni – dagen efter datterens fødsel:

”Copulerede ved Kongebrev: Vintappersvend Christian Heinrich Bøtke og Jomfru Henriette Hartvig Amsterdam af den jødiske Nation.”

Det siges også, at ingen af dem har været gift før, samt *”at intet er lovstridigt eller hinderligt imod deres forehavende Ægteskab, ligesom også, at Heinrich Christian Bøtke bekiender sig til den katholske Religion, og Jomfru Henriette Hartvig Amsterdam*

til den jødiske, det bevidnes herved af underskrevne....”

Så følger vidnerne, en vinhandler i Østergade 16, hvor Christian har arbejdet, og et bud hos en grosserer Holbech i Kokkegade 105, hvor bruden har haft plads.

Vi ser her et ægteskab, indgået hjemme mellem en katolik og en jøde ved en protestantisk præst. Lysning var ikke foretaget, brudgommens efternavn var ikke nævnt. Præsten måtte søge om bekræftelse i Kancelliet. Her fandt man ud af, at bruden ikke var myndig, og det tog nogen tid, før man fik fat i Christian, som havde været i Vordingborg, og som kunne fortælle, at brudens forældre boede så langt væk som i Friborg (Friedberg), og at han selv nu boede i Vordingborg. Den 11. oktober meddelte Kancelliet, at sagen skulle henlægges. Altså godkendte de stiltiende det skete. Åbenbart var det at leve sammen og få børn i uægteskabelig stand det værste af alt.

Det er tankevækkende, at noget sådan kunne ske i en stat, hvor kun lutheranere havde været ”de rigtige” siden Reformationen.

Vi har selvfølgelig masser af eksempler på folk med anden religiøs baggrund, som kom f.eks. til asylbyen Fredericia, fordi de kunne være til nytte som blandt andet tobaksspindere. Når en dronning var reformert, som Christian den 5.s Charlotte Amalie, kunne også hendes trosfæller accepteres – de var dog protestanter. Omkring år 1800 var der i kølvandet på indsvivningen af oplysningstankerne også skabt mulighed for, at jøder og andre slags kristne kunne tåles. Jøder havde trods alt været at se i byen fra slutningen af 1600-tallet, hvor de i 1684 fik lov at holde diskrete gudstjenester. Som vi har set måske endda helt fra 1592. De missionerede jo ikke.

Katolikkerne var altid siden Reformationen de farlige ”papister”, som helt sikkert ville missionere for at få folk hjem i Moderkirken igen. Men omkring

slutningen af 1700-tallet var der både kommet franske huguenotter og franske katolikker til landet. Nogle var nyttige borgere, der handlede med parykker og parfume eller var gode portrætmalere, som f.eks. L. Aumont, der tidligt malede Johanne Luise. Andre kom som flygtninge i kølvandet på Den Franske Revolution.⁴

Holdningen synes i tilfældet med Christian og Henriette, som siden blev begravet hver sit sted, at bare de 8 børn blev gode lutheranere, og vielsen var foretaget af en af det danske samfund anerkendt præst, så var det i orden. At en kristen kan ægte en ikke-kristen, fordi den ikke-kristne velsignes gennem den kristne har vi Paulus' ord for (1. Kor.7, 12 – 24), og det kan jo ikke nægtes, at katolikker også er en slags kristne. Måske tænkte pastor Liebenberg sådan. Vi ved det ikke.

Hvordan blev Johanne Luis holdning til alt dette, som hun ifølge sine erindringer først erfarede som ca. 15-årig?

Moderen selv syntes ikke at have haft kontakt med jøder her i byen, faderen gik sommetider i fineste klæder til messe. Hun hørte både bønner til Gud og til Jesus. Da hun som 18-årig kom i Heibergernes hjem, må vi formode, at hele hendes omgang fremover i det væsentligste har været med mere eller mindre observante lutheranere. Hun viste siden brødrene Brandes foragt – måske mest fordi de kritiserede hendes elskede mand. Hun synes optaget af såvel arvesynden som spørgsmålet, om der er nogen særlig jødisk karakter. Hun har givet lignet og ønsket at ligne moderen i alt, der var arbejdsomt og fornuftigt, men hun tilskrev også sommetider sit voldsomme temperament denne afstamning. At faderen var mindst lige så temperamentsfuld kommenteredes ikke.

Der er talt en del om, at hun ville have moderen døbt på dennes gamle dage, men at præsten, som skulle forestå det, mente, at hun skulle have lov at blive salig i sin tro. Henriette Pätges døde i 1861 og

Johanne Luise Heiberg på et daguerreotypi fra ca. 1850.

ligger på Mosaisk Nordre Begravelsesplads med en sten, som vel er den mest ydmyge og beskedne på begravelsespladsen. Johanne Luise betalte for evig vedligeholdelse med 200 kr. i 1886. Stenen er stadig pæn den dag i dag.

Johanne Luise og Johan Ludvig Heiberg samt fru Gyllembourg ligger alle tre samlet på Holmens Kirkegård.

Som kristent døbt og konfirmeret samt gift med en kristen var det naturligt, at hun hele livet identificerede sig med den officielle religion. I begyndelsen af 1800-tallet var der mange jøder, der valgte at gå over til kristendommen. I 1814 fik de danske jøder borgerrettigheder og pligter, men var det ikke nok, kunne en konvertering gøre en stor forskel. Man var god nok, når man var blevet døbt. Forestillingen om at ”forkert” blod og race blev hængende ved – selv efter konvertering – var ikke udbredt på dette tidspunkt.

Johanne Luise Heiberg blev feteret, kritiseret, kurtiseret i sin samtid. Hun kaldte med sit eget lidenskabelige sind på lidenskabelige holdninger både for og mod hendes person. Mod dårlige sociale betingelser som værende fra underklassen og af kun tålt religiøs baggrund er det imponerende, at hun nåede så vidt. Måske skulle der også være en mindetavle i Ulkegade eller ved Solitudevej.

NOTER

¹ Ofte fejlagtigt angivet som 22. januar i mange artikler.

² Dansk Jødisk Historie 26, august 1988.

³ Personallhistorisk Tidsskrift, 10. Række, 6. Bind, 3-4 Hæfte, K. 1939

⁴ Se Ulrik Langen: Revolutionens skygger, Lindhardt og Ringhof, K. 2005

Fra Johanne Luise Heibergs selvbiografi:

"Mine Forældre flyttede atter fra Sted til Sted for at søge Lykken, der lod til rent at have slaæet Haanden af dem. Ved et Tilfælde kom en fattig Jødepige i vort Hjem. Lykken havde vendt hende Ryggen ligesom os, og mine Forældre, som knap havde Brødet til deres egne Børn, delte det dog med den stakkels Pige, som til Gjengjæld gjorde den Nytte, hun kunde, i Huset. Samme Pige var en Datter af den i sin Tid berømte Jøde, som i et halvt Aarhundrede sad og sang under det store Træ i Dyrehaven og ved sine comiske Viser var Alverden bekjendt under Navn af Jøden under Træet. Han er ofte bleven besunget af Digterne og gik over i Litteraturen under denne Benævneelse. Han var yderst eiendommelig og havde et afgjort Talent til at foredrage slige comiske Sange, som han da ledsagede med det pudsigste Minespil; saa snart han slog Accorden paa sin Cither, strømmede Mængden altid sammen om ham og kom snart i en ustandselig Latter. Datteren havde arvet Noget af hans musikalske Talent; hun sang med en smuk Stemme og med et sjælfuldt Udtryk Ariær og Duetter næsten af alle Operaer. Hun var god og tjenstagtig mod os stakkels Børn, som i det travle, fattige Hus gik for Lud og koldt Vand. Hun indstuderede nu til sin og vor Glæde Duetter og Ariær med min Søster Amalie og mig. Vi dansede ofte for hende, hun sang dertil og glædede sig over vore Fremskridt, som om vi havde kunnet være hendes egne Børn. Denne Pige fattede først den Idee, at vi burde gaa til Theatret. Hun talte ofte derom med mine Forældre, men min Fader sagde da, "at han før vilde dreie Halsen om paa os". Desuagtet gik hun en Dag uden videre op med os til den daværende Solodanser Dahlén og spurgte, om han vilde antage os to Smaapiger til Dansen ved det kongelige Theater. Efter at han havde betragtet os nøie, bestilte han os til paa en bestemt Dag at møde ved Hoftheatret (hvor Danseskolen dengang var), for at vi med en Del andre Børn, der havde meldt sig, kunde..."

Michael Altschul stiller skarpt

Michael Altschul har i en årrække været fotograf. Han har ikke mindst fotograferet erhvervskunder, og han har gennem årene besøgt godt 2.000 firmaer. I flere år var han *Erhvervsbladets* hovedfotograf, men blev også brugt af bl.a. fagblade. Det er dog også blevet til meget andet end fotografier af erhvervsfolk, for som freelancer har han fået mange forskellige opgaver. Vi viser i dette nummer af Rambam en række af Michael Altschuls fotografier af jødiske miljøer.

Michael Altschul er søn af Harry og Sonja (født Limkimer). Hans far havde en kunsthandel ved Magstræde. Han er født og opvokset i Hvidovre og siden bosat i København. Han gik på Carolineskolen og fik siden en uddannelse som skolelærer. Efter nogle år som TV-producent og TV-journalist blev det fotografiet, der holdt ham fanget. Michael Altschul fastholdt sin forbindelse til det jødiske miljø

efter tiden på Carolineskolen. Han var medlem af Mellemøstgruppen *New Outlook*; han var guitarist i en musikgruppe, der spillede jødisk musik; han sad i ledelsen af ungdomsforeningen *SJUF* i 1980'erne, og endelig var han i 10 år medlem af vagtgruppen, der sørgede for sikkerheden i Mosaik Troessamfund. Michael er i dag gift med Jette, og deres to børn Mira og Hannah går begge på Carolineskolen.

Der er et dejligt liv i Michael Altschuls fotografier, som man kan se i de efterfølgende eksempler. Både når det drejer sig om situationsfotografier og portrætter, er der et spil af lys og aktiviteter, som gør fotografierne levende og spontane.

Fotografierne er forsynet med en kort tekst, som Michael Altschul selv har skrevet.

Michael Altschul / michael@visuelmedie.dk

Michael Altschul stiller skarpt

Ben Adam fest – Henrik Goldschmidt: Som taget ud af en shtetl i Østeuropa før krigen. Henrik Goldschmidt for fuld udblæsning i jiddisch sang og obo, akkompagneret af Ronen Thalmay på klaver til Ben Adam festen januar 2010. Det er svært ikke at blive voldsomt smittet.

Michael Altschul stiller skarpt

***Synagogen:** En uge før sin Bat Mitzvah over Mira sig på sin tale i Synagogen under vejledning af overrabbiner Bent Lexner. Talen, der varede i 12 minutter, skulle jo gerne sidde lige i skabet den efterfølgende shabbat. Og det gjorde den.*

***Carolineskolen – SFO:** Carolineskolen har ligget blandt Danmarks 10 bedste skoler i mange år målt på faglighed, elevernes karakterer, og på hvor mange elever der læser videre. Skolen har desuden en helt unik ordning med SFO-tilbud på selve skolen, så børnene bliver samme sted hele dagen, til de bliver hentet. På Carolineskolen fungerer helhedsskolen. Her ses børnene sammen med lærer på skolen, Eli Direktor.*

Carolineskolen: 1.9.2005. Carolineskolens 200 års jubilæum.
De små prinsesser og prinser nejer og bukker for dronningen, der eskorteres til sin bil af bestyrelsesformand Siw Krasnik og tidl. skoleinspektør Michael Wechter i sine karakteristiske sandaler og løstsiddende skjorte. Mon ikke det er den eneste gang dronningen er blevet fulgt til sin bil af et par sandaler...

***Israeldemo:** Den anti-israelske debat, som havde nået et hidtil uhørt hadniveau, fik svenske jøder fra Malmø til at komme til København for at deltage i demonstrationen mod journalistisk og politisk ensidighed i januar 2009. I alt mødte ca. 400 personer op. Her mødes en dansk onkel og en svensk nevø på Rådhuspladsen.*

***Peres:** Store personligheder bliver også tørstige. Da Israels daværende udenrigsminister Simon Peres besøgte Danmark den 11. juli 2002, afviste han endnu en gang, vestens grundløse beskyldninger om massakrer. Same old story – same grand old man.*

Lennart: *Det startede med en lille butik med små forskellige priser. Ved et tilfælde blev prisen ens for alle varer. Den lille butik blev til mere end 177 Tiger-butikker i 17 lande. Et smart koncept med en stor appeal til alle forbrugere. Det er nu ikke den gode forretning, Lennart smiler af. Det venlige og imødekommende smil har altid siddet på hans læber. Købmanden fra Amager er den samme som dengang, han solgte paraplyer på kræmmermarkedet på Israels Plads*

Michael Altschul stiller skarpt

***Ben Adam fest – Vera Panitch:** På trods af at hun havde fået en spilleskade, stillede Vera Panitch op til Ben Adam festen januar 2010, hvor hun endnu en gang tryllebandt publikum med sin karismatiske og sikre optræden.*

*Fotografierne i denne artikel:
© Copyright Michael Altschul.*

8. Oktober 1930

„Indenfor Murene“.

Det kgl. Teater i Aftes.

Sigrid Neiiendam og Holger Gabrielsen.

Tegning, 1930. Berlingske Tidende.

Sigrid Neiiendam og Holger Gabrielsen i Indenfor Murene på Det kgl. Teater.

Indenfor Murene. Henri Nathansens klassiske skuespil jubilerer

Indenfor Murene – Henri Nathansens klassiske skuespil jubilerer

Berlingske Tidendes kronik 23. marts 1962

Af Poul Reumert

Der er i dag gået 50 år, siden Henri Nathansens skuespil *Indenfor Murene* blev opført for første gang på Det kgl. Teater i København. Dets sceneheld har været enestående. I den forløbne tid har dette stykke oplevet 349 opførelser alene på Kgs. Nytorv. Det har været spillet i danske provinser, i hele Skandinavien, har sejret overalt og alle vegne bragt forståelse, berigelse, glæde og forhåbninger med sig. I de tysktalende lande blev *Indenfor Murene* antaget straks ved sin fremkomst, og i den første halve snes år derefter opført til stadighed snart her, snart der og nåede efterhånden at blive hørt og set i næsten hver eneste af Tysklands byer.

Dette indbragte jo forfatteren en stadig stigende formue, hvormed han ønskede at stifte et legat, hvis rente hvert år skulle tilfalde en dansk forfatter. Enkelte skuespillere, der havde medvirket i *Indenfor Murene*, kunne også komme i betragtning. Efter Henri Nathansens død flyttede hans enke ud i Gammel Kloster, levede der utroligt sparsommeligt, brugte aldrig selv en eneste øre af de mange penge, som igennem procenterne fra stykkets opførelse uophørligt strømmede ind; men hun lod alt overføre til sin mands legat, så dette svulmede op og nu er i stand til årligt at uddele en meget betydelig skattefri sum. Dette er et lille kortfattet overblik over det særligt bemærkelsesværdige i *Indenfor Murenes* ydre historie.

Når vi betragter dette skuespil i dets indre kunstneriske tilbliven på scenen i 1912, står vi atter over for det usædvanlige og særprægede. Den første prøve, læseprøven, hvor skuespillerne samles i skuespilsforeningen, hvor hver for sig læser sin rolle op, er af største betydning. Ordene ikke blot ses, men de høres for første gang. Og i disse stemmers forskellige klange kan der ligge antydninger, der rummer en senere udvikling og form – stykket anes som noget plastisk, begyndelsen er gjort. Men den februars dag, da det gjaldt *Indenfor Murene*, viste det sig, at forfatteren selv ville læse sit skuespil op. Alle de rollehavende var dybt interesserede – mest måske én af de unge, der ved det store, runde bord var kommet til at sidde tæt op ad Henri Nathansen. Han slugte denne digter, ikke blot med øjnene, men med hele sin sjæl og sin krop og anede ikke, hvor han var henne, eller mærkede, at han i sin fuldstændige hengivelse havde siddet med åben mund og var til morskab for den øvrige forsamling.

Henri Nathansen læste egentlig slet ikke sit skuespil op, han forsøgte heller ikke på at spille det. Men VAR selve sit eget værk, uadskillelig derfra. Hver skikkelse, hvert ord, hver tildragelse følte klart og skønt som en helt naturlig bestanddel af ham selv, af hans tanker og hans hjerte. En så tæt forening af skaber og værk findes kun i det fuldendte store kunstværk.

Næste dag begyndte prøverne på scenen. De blev uforglemmelige. Alt var mesterligt lagt til rette og udtrykte i hver detalje skuespillets idé og styrke, og alle de medvirkende var grebne af beundring og lykkelige over at blive indviede i en verden, hvis egenart de hidtil kun havde kendt overfladisk og flygtigt, men som de nu kunne føle og fatte og klargøre. Dette lykkedes hurtigt og viste sig mest fremherskende for de to mandlige hovedrollers vedkommende – gamle Levin og hans søn Jacob, Karl Mantzius og Johannes Poulsen. De skabte begge på grundlag af Nathansens fortrinlige instruktion to mennesker, der på én og samme gang var typiske som jøder og skarpt adskilte som individer.

Enhver forestilling på teatret har sin egen stemning, sin egen rytme og tone, som spreder et større eller mindre behag, både under prøverne og under opførelserne. Stykker, der kræver et stort apparat, mange dekorationer, ofte vekslende belysninger, talrige mennesker, kan vanskeliggøre koncentrationen om det, hvorpå det mest kommer an – spillet. Men *Indenfor Murene* var under alle forberedelserne et vidunder af ro og stilhed, arbejdsfred og en henrivende hygge. Vi var virkelig som en lille jødisk familie, der levede inden for beskyttende mure, og kun med en vis uro og en deraf følgende forsigtighed betragtede og omgikkes verden udenfor.

Første akt på den hellige fredagsaften, hvor man samles og efter gamle Levins hjemkomst fra synagogen går til bords for at nyde mors kødbollesuppe, oksebryst og dessert, anslog straks tonen. Og vi glædede os – og gør det den dag i dag – til den vellavede middagsmad, skønt der, på grund af replikkerne, kun er meget knap tid til at nyde disse herligheder.

Men den tyste, trygge følelse af at være "hjemme" findes ikke alene inde hos os på scenen, men også i det store, svagt belyste rum bag ved dekorationerne og helt ud i siderne, ja, helt op i og ind i påklædningsværelserne. Herligt for os. Det afgørende er dog, at denne følelse, dette sælsomme behag, altid forplantede sig til hver en tilskuer i salen. Og deri

ligger vel en af årsagerne til, at huset altid fyldtes, når de to ord *Indenfor Murene*, kunne læses på plakaten.

Den – om man tør sige – officielle modtagelse af dette skuespil var, til forskel fra publikums, ikke strålende. Bortset fra enkelte velvillige og anerkennende bemærkninger, var det lutter dadel. Nogle spurgte: Var miljøet ægte? Havde Nathansen ikke jongleret lidt for drevent med sit stof? Morede man sig, eller kedede man sig? Andre udtalelser var af en mere kategorisk art: Dette stykke duer ikke og vil få en kort levetid – hvad fru Nathansen nu og da morede sig med at citere, ligesom den vurdering, der skulle sigte på det skuespilmæssige: Hr. Mantzius udmærkede sig ved en sjokkende gang, og hr. Johannes Poulsen ved en rød tud. Dette var i og for sig ikke urigtigt, blot noget primitivt og vel ikke helt udtømmende... spådommen om, at dette stykke ikke ville leve ret længe, gik ikke i opfyldelse.

Blandt de mange klager, der er rettet mod *Indenfor Murene* anfører man også, at fremstillingen af fredag aften er falsk. Falsk er den ikke, men den er ikke helt ortodoks, hvortil ville høre, at der skulle synges og bedes en bøn på hebraisk, og at hver af de tilstedeværende måtte have en lille kalot på hovedet. Nathansen har jo ikke villet give anskuelsesundervisning i en sabbats rette forløb. Og hvor vidt man går i overholdelse af de traditionsbundne regler, er højst forskelligt. Henri Nathansens fædrene hjem var ikke strengt i sine krav, til f.eks. hvad man måtte spise eller ikke. Og dog kunne en mindelse dukke op. Ved den middag i Henris hjem, hvorved den succesrige premiere på *Indenfor Murene* skulle fejres med pomp og pragt og champagne, og hvor hele hans lykkelige familie var indbudt, blev der pludselig frembåret et mægtigt fad med østers. Skaldyr!!! De var jo forbudte, og den gamle Nathansen sagde nej tak. Da Henri spurgte hvorfor, svarede hans far: " –nah – for jeg kan ikke tygge." Den lune og skånsomme måde, hvorpå han frabad sig sin søns østers, kom i det rette lys, da det bagefter viste sig, at han uden mindste besvær kunne tygge oksefilet.

Jeg er jo den skuespiller, i hvis lykkelige lod det faldt både at stå på scenen, da Akropolistæppet for første gang hævdede sig for *Indenfor Murene*, og at kunne være med i dag, hver gang dette skønne skuespil opføres på teatret. I de 50 forløbne år har jeg skullet stille mig på tre forskellige poster i stykkets så lyslevende persongalleri.

Det begyndte med prokurist Meyer, en herlig opgave. Blandt alle de mange ægte træk af israelsk psyke, som Henri Nathansen på sin alvorfulde, men lunerige måde har givet liv gennem menneskene i sit skuespil, hører Meyers nok til de mest udprægede og mest karakteristiske. Denne kejtede, beskedne mand har i 20 år tjent vekselerfirmaet Levin trofast og dygtigt og håber på at blive svigersøn i huset; men uden at have fået noget afslag på sit frieri, som han indleder hos gamle Levin, tværtimod egentlig, indser han selv det håbløse i sit forehavende, og han opgiver det i stilhed uden at kny. Han står for alle Levinerne som den nærmeste og bedste ven, men til familien hører han ikke! Hans liv består i at resignere, og han gennemfører sin resignation så fornemt tilbageholdende og hensynsfuldt, at vi i ham ser legemliggjort en af de ædleste og stærkeste jødiske egenskaber.

Efter adskillige års forløb og efter vekslende rollebesætninger ønskede teatret i 1953 at se den forhenværende prokurist Meyer forvandlet til – etatsråd Herming! Det var et vældigt, men langt fra behageligt spring at gøre – det er vigtigt og rigtigt og klogt af en skuespiller altid på trods af egne forhåbninger og ønsker at påtage sig de opgaver, som teatret til enhver tid mener at burde tildele ham.

Opfattelsen og udførelsen af etatsråd Herming kendte jo alle, der havde overværet Henri Nathansens fortrinlige instruktion i 1912, som naturligvis var begrænset af hensyn til den datidige Hermingfremstillers kunstneriske udtryksform. Min var anderledes, de mange år var forløbne. Jeg følte mig fri til at handle helt selvstændigt.

I tredje akt, som foregår i etatsrådets hjem, der praler med en kostbar malerisamling, og i enhver hen-seende er forskellig fra de Levinske lidet prangende, men hyggelige stuer – drejede det sig om, mente jeg, tydeligt at vise afgrunden mellem de to tidligere skolekammerater og senere bitre fjender – hadet fra Levins side og foragten fra Hermings, uden at tage parti hverken for den ene eller anden af dem, blot at gøre deres indbyrdes forhold psykologisk forståeligt og dermed tilgiveligt. En fejl balance her kan få skadelige følger – gøre Herming til en aldeles simpel person og Levin til en slags Shylock.

Derfor bør vi være vidne til stadige forsøg hos Herming på at vise en virkelig, om end noget nedladende venlighed, der imidlertid, inden det store opgør, går over til den form for en stærkt fremtrædende dannelsesgrad, der må virke særligt krænkende og ophidsende på modparten. Og hvis Hermings senere ord til frk. Levin, hans søns forlovede, og som lyder: *"Ja, jeg siger det åbent og ærligt, som jeg føler det selv, med rette eller urette; jeg holder heller ikke af jøder."* – hvis disse ord har en underbund af ærlig beklagelse og blot er et klodset og ubegavet forsøg på at være oprigtig, så er det vanskeligt at tale om "de snart farceagtige og snart melodramatiske effekter", som kritikken følte sig stødt over.

Da gamle Levin efter Holger Gabrielsens bortgang skulle nybesættes, blev rollen tildelt mig, og her var jeg atter efter 44 års forløb, i det miljø, hvorfra jeg havde min rigeste erfaring. Jeg syntes, at jeg kendte hver en krog i denne gamle Levin, som jeg både elskede og morede mig over. Han hørte ikke til blandt de fornemste, forfinede jødiske slægter. Han var heller ikke noget i retning af Scholem Aleichems *Malkemanden Tewje* – han bevægede sig på den gyldne middelvej mellem Horsens og København.

I mine øjne bestod han væsentligt af et varmt, kærligt, men slet ikke blødsødent hjerte og af et overvældende humoristisk, lidt sarkastisk lune. Når hans hustru Sara med ironi taler om, at hun i ægteskabet har haft det "som en prinsesse", siger han

lidt stille: "En dejlig prinsesse", hvorpå hun svarer: "Nåh, jeg har set dem, der var værre". "Jeg ikke!", afslutter han – ganske som om det var hans inderste mening. En sammenligning mellem Levin og Henri Nathansens far trænger sig altid på hos mig. Da gamle Levin endelig – til sidst – i værdig ro og med kærlighed har samtykket i sin datters gif-

termål med hans fjende, kemerens unge søn – og han er alene med sin kone, lader Henri Nathansen ham sige, som slutning på sit skuespil:

"Jeg har læst et sted, Sara, at hvis vi mennesker blot kunne enes om Jordens goder, så var der nok til alle. Lad os håbe, at den tid må komme..."

*Indenfor Murene 1953 Det kgl. Teater.
Preben Neergard som Meyer og Holger Gabrielsen som Levin.*

Indenfor Murene. Henri Nathansens klassiske skuespil jubilerer

Indenfor Murene 1980 Det kgl. Teater. Familien til bords. John Price som Levin, Søren Rode som Hugo, Jesper Langberg som Jacob og bl.a. Sofie Carlsbæk som lille Sarah.

Indenfor Murene 1963 Det kgl. Teater. I baggrunden Poul Reumert og Clara Pontoppidan som ægteparret Levin og i forgrunden William Rosenberg og Kirsten Rolfes.

*Indenfor Murene 1956
på Det kgl. Teater.
Clara Pontoppidan og
Poul Reumert som det
ældre ægtepar Levin.*

Indenfor Murene

Helt fremme i integrationssskoene – en klassiker fylder rundt

I 2012 er det 100 år siden Henri Nathansens stykke *Indenfor Murene* første gang blev opført på Det Kongelige Teater. Siden har *Indenfor Murene* været sat op utallige gange, og stykkets problemstillinger har bestemt ikke mistet deres relevans her 100 år senere.

Af Tine Bach

Da Kaspar Rostrup i 2005 satte *Indenfor Murene* op på Det Kongelige Teater var det 500. gang, at skiftende skuespillere i skikkelse af gamle Levin har råbt: "Aldrig, aldrig. Det skal blive løgn. Min datter forlovet med en Herming. Aldrig." tværs over scenens hyggelige dagligstue. Ordene er blevet råbt i frustration over datteren Esthers ønske om at gifte sig – ikke alene med en ikke-jøde, men også med en mand, hvis far engang har afvist Levin, da han i sin nød kom og bad om hjælp. Henri Nathansen kunne næppe i 1912 have forudset, at han havde skabt en vaskeægte klassiker. Da stykket dengang havde premiere, var der flere af anmelderne, der fandt stykkets problematik forældet – antisemitismen var forbi, mente de, og de beskrev stykket som retrospektivt og uden slagkraft og aktuel udadvendthed. Men de skulle tage grueligt fejl. Stykkets problematik, der senere er blevet akkompagneret af virkelighedens jødeforfølgelser og Holocaust, har vist sig at holde – helt op til i dag. Også når det gælder andre konstellationer. Vi kan jo prøve at skifte jøde ud med muslim, eller kristen ud med palæstinenser, så tårner problemerne sig allerede op i horisonten.

Til trods for stykkets aktualitet vækker Henri Nathansen sjældent genklang blandt dagens unge. Ingen aner stort set, hvem manden er, og han har da også levet en skyggetilværelse i dansk litteratur. Ikke mindst fordi det tematiske omdrejningspunkt for hans forfatterskab i hans egen levetid kun har berørt de få: forholdet mellem jøde og ikke-jøde og problemerne omkring assimilation og integration. Men nogle ting bliver først moderne og aktuelle med tiden, og Nathansens forfatterskab hører så afgjort til denne kategori. Som dansk forfatter med en jødisk baggrund iscenesatte hans værker nogle af de problemer, han selv og resten af de danske jøder måtte forholde sig til i et samfund, hvor den kristne majoritet på langt de fleste områder satte dagsordenen.

En jødisk outsider

Nathansen blev født i 1868 og døde i 1944. I den periode på små hundrede år gennemlevede den jødiske minoritet i Danmark en udvikling fra et tra-

ditionelt jødisk liv over assimilationens fristende frihedsidealer til et behov for at finde rødder i en kultur, der er ved at forsvinde. Nathansen blev født i Hjørring og voksede op som én af de få jøder i et kristent miljø. Han følte stor sympati for de mere traditionelle østeuropæiske jøder, der som flygtninge kom til landet omkring århundredeskiftet. Deres besvær med at blive integreret i den danske menighed mindede ham om hans egen jyske families problemer med at falde til i det lukkede jødiske borgerskab i København. Hans forfatterskab handler derfor ikke overraskende om københavnske jøders liv i en brydningstid mellem den gamle verden og den nye.

Nathansen debuterede i 1902 med romanen *Floden*, og allerede her gennemspilles det tema, der skulle blive kernen i hans forfatterskab: integration overfor assimilation. Den unge pige Selmas frihedstrang resulterer i, at hun forelsker sig i en ikke-jøde, svigter sin religiøse arv og hjemmets traditioner for en dag at vende desillusioneret tilbage til livet inden for murene. Friheden er blevet til hjemløshed, og for at blive et helt menneske og tro mod sine inderste følelser må hun vende hjem igen. Med denne bog havde Nathansen formuleret kernen i sit forfatterskab og sit forhold til sin jødiske baggrund. Han beundrede den ældre forfatterkollega M. A. Goldschmidts mod til at diskutere den jødiske identitetsproblematik i sit forfatterskab, men skønt han langt hen ad vejen delte hans holdning til den traditionelle jødedom, faldt det ham ikke altid lige let at stå fast ved sine meninger. En af grundene til dette var den herskende tidsånd, personificeret af Nathansens lige så store forbillede Georg Brandes og hans kulturradikale opgør med romantikken, som det blandt andet kom til udtryk i hans forelæsninger på Københavns Universitet i sidste del af 1800-tallet. Litteraturen skulle debattere samfundsforhold, mente han, og religionens betydning for individ og samfund skulle diskuteres. Han støttede assimilationens løfter om frihed, der lovede lige vilkår og muligheder for alle, som var parate til at give afkald på deres etniske og religiøse tilhørsforhold.

For en moderne intellektuel jøde som Nathansen kunne sådanne tanker også fascinere, men han var alligevel hurtig til at se faren ved at lade sig rive med og derved havne i et religiøst og identitetsmæssigt ingenmandsland, hvor man havde forladt traditionen uden at have fundet noget nyt at sætte i stedet. Nathansen tematiserer sin tvivl og vaklen. I alle hans værker flirtes der med at lade sig assimilere, at ophæve grænserne mellem kristen og jøde i håb om at opleve et fællesskab, der kan omfatte andet og mere end den jødiske verden, men prisen viser sig som regel at være for høj. Det er blandt andet ét af temaerne i teaterstykket *Indenfor Murene*, hvor de såkaldt blandede ægteskaber sættes til debat.

Indenfor Murene

Indenfor Murene handler om et kærlighedsforhold mellem en jødisk kvinde og en kristen mand og begge familiers uvilje mod de unges forhold. Konflikten er umiddelbart af kulturel og religiøs karakter og derfor et temmelig kontroversielt og usædvanligt emne set med datidens øjne. Men Nathansen var en bangebuds og turde ikke kun lade stykket handle om et forhold mellem en jøde og en kristen, så han indlagde to andre konflikter i stykket: en generationskonflikt og en personlig konflikt og flyttede således blikket fra det egentlige problem – det blandede ægteskab – over på de to øvrige problemer for at almenføre et kontroversielt og for datiden usædvanligt tema. Bangebuds måske, men godt set af Nathansen, hvis han ville have den almindelige kristne dansker til at kunne identificere sig med stykkets tematik: at der er grænser for, hvem man ønsker sin datter gift med.

Generationskonflikten i stykket er klassisk: ungdommen gør oprør mod forældrenes normer og regler og sætter værdier og idealer på prøve, her repræsenteret af familiens yngste datter Esther, der sætter rav i den traditionelle jødiske familie ved som ung kvinde at gå til forelæsninger på universitetet, komme for sent til shabbat og forelske sig i

en ikke-jøde, universitetslæreren Dr. Herming. Dr. Hermings bedstefar har engang erklæret Esthers bedstefar fallit. Sønnerne til disse to mænd har gået i skole sammen og været venner, indtil også de rager uklare. Derfor bliver det opfattet som intet mindre end en katastrofe, da Esther offentliggør, hvem det er, hun har forlovet sig med. Og publikum får baggrunden for det gamle uvenskab serveret af Levin:

”Det var en Herming, som gik i Skole med mig, var Du’s med mig, og da jeg kom herover, forarmet, for-gældet og søgte Plads, den daarligst lønnede, den usleste Plads – hvem sad saa dér i sit fine Kontor ud til Kanalen og lod mig staa op og var pludselig ble-ven De’s? – ”Vi vil ingen Jøder have her i Banken!” – Der stod jeg og saa paa hans Ryg, mens han dre-jede sig om og tog en frisk Cigar – adjøs! Jeg kunne have slaaet ham ihjel – jeg rystede, da jeg gik fra ham, men jeg lovede mig selv, at dét Navn skulde jeg altid hade, og altid skade, og jeg har hadet det og jeg har skadet det, Gudværeløvet, kun ikke nok, desværre.” (Nathansen 1961: 52).

Esther er træt af hele den indelukkede jødiske verden, og hun længes efter livet uden for murene og en mere moderne tilværelse på lige fod med andre kvinder på hendes egen alder. Den personlige konflikt kommer for en dag, da gamle Levin må erkende, at Esther af alle har valgt netop denne ikke-jøde, og stykkets dramatiske højdepunkt er, da Esther i familien Hermings nærværelse må fortælle sine forældre, at hun har tænkt sig at lade sig gifte i en kirke og døbe eventuelle kommende børn. At det er noget, hun har følt sig presset til at acceptere, kommer frem, da hendes forældre, i oprør over hvad de har hørt, forlader familien Herming. Men det bliver også for meget for Esther, da Herming umiddelbart efter lufter sin antipati mod jøder på denne måde i et af stykkets centrale replikker:

”Det er nu engang sådan, at Jøder er de fremmede og bliver de fremmede – og selvom de saa erhverver sig alt, hvad man kan faa af Respekt og Magt og Penge ogsaa videre... saa er der noget mellem dem og os

... en Væsensforskel... en Temperamentsforskel – en Raceforskel altsaa, der gør, at vi andre med Rette eller Urette – ja, jeg siger dig det aabent og ærligt som jeg føler det selv og altid har følt det: Jeg holder heller ikke af Jøder.” (Ibid: 87).

Esthers bror Hugo, som man fornemmer valgte ægteskabet fra, fordi det drejede sig om en kristen, bliver ham, der formulerer herkomstens dilemma og udtaler: *”Imens vi sidder her og dømmer Esther indenfor disse fire Vægge, er maaske noget Nyt i færd med at danne sig – et bredere Grundlag – et vist Fællesskab maaske, som Mennesker kan leve sammen paa.”* (Ibid: 104). Alligevel har Hugo erkendt, at livet inden for murene betyder mere for ham end trangen til at bryde ud, og i en samtale med Meyer, siger han:

”Hun følte en Trang, sagde hun, til at komme ud – bort fra alt dét, som jeg altsaa synes, at vi Jøder har forud for andre – Trangen til at søge indefter – til vort eget (...). Er det ikke underligt, Meyer – jeg er dog et voksent Menneske, burde i alt fald være det – omkring de 40. Naar jeg sidder her, er jeg 14. Jacob har noget lignende. Han er dog gift og har Hus og Hjem (...) selv han kan føle Stuerne her som en Oase midt i Ørkenen og glæde sig i Skyggen af Palmerne.” (Ibid: 93-94).

Med sin fine skildring af det jødiske hjem og dets traditioner samt den religiøse og kulturelle konflikt, der oprulles gennem Esthers og Dr. Hermings forhold, har Nathansen skrevet et eviggyldigt og elementært godt teaterstykke. Esther og Dr. Herming er til alle tider repræsentanter for den unge generations håb og idealisme, der med mod på livet og kærligheden forsøger at skabe et fundament i mødet mellem to kulturer og to religioner. Nathansen udfordrer publikum og rejser spørgsmålet: hvor meget man skal gå på kompromis uden at miste sig selv? Da Esther og hendes forlovede til sidst i stykket vandrer ud i forårsnatten, udbryder moderen: *”Herre – lad mit Barn blive lykkeligt!”* (Ibid: 112). Stykket afspejler ønsket om en tilnærmelse mellem

minoritet og majoritet, men i den åbne slutning er det op til tilskueren selv at fortolke videre.

I generationer har publikum siddet og håbet på, at kærligheden ville sejre, 'for mennesker er vi dog alle', og slutningen, som vi kender den, lægger da også op til en form for forsoning, fordi forældrene af kærlighed til deres datter ser ud til at give sig. Det kunne jo tyde på, at Nathansen, som forfatter til stykket, var fortaler for assimilation. Men det var han ikke. Han ønskede jøderne integreret – ikke assimileret. Skønt han selv var gift med en kvinde, der ikke var jøde, så var afslutningen på *Indenfor Murene* fra begyndelsen en anden, end den vi kender i dag. I Nathansens oprindelige udformning var Hr. og Fru Levins modvilje mod ægteskabet med Jørgen Herming så stærk, at de – selvom de udviste en form for åbning undervejs – modsatte sig ægteskabet til sidst. Og Esther var enig med dem. Men denne slutning ville Det Kongelige Teater ikke have. Stykket skulle ende lykkeligt, og derfor skulle *Indenfor Murene* forsynes med noget, der mindede om en *happy ending*, så muligheden for, at parret kunne få hinanden til sidst, var til stede. Og der er jo noget grundlæggende menneskeligt ved at ønske, at kærligheden må overvinde alt, selvom den oprindelige slutning unægteligt ville have gjort stykket mere skarpt i kanten – men også konflikten mere uforsonlig.

Blandede ægteskaber

Mellem 1880 og 1905 blev der indgået 395 jødiske ægteskaber og 270 ægteskaber mellem en jøde og en ikke-jøde. Da man kun bliver jøde efter sin mor, er det klart, at blandede ægteskaber frembød en fare for det jødiske trossamfund. Indvandringen af de østeuropæiske jøder i starten af 1900-tallet fik sat en stopper for den hensygnende menigheds endelige fald. Mere end 3000 jøder ankom forårsaget af pogromer i Øst. Da indvandringen tog fart, var de to jødiske skolars elevtal i København på et lavpunkt. Men flygtningene fra Øst var med til at

redde dem fra lukning. I 1905 havde skolerne tilsammen under 100 elever, i 1921 havde de to skoler 460 elever, af dem var kun 14 elever børn af 'de gamle' jøder. Årsagen var, at de danske jøder var begyndt at sætte deres børn i almindelige danske skoler – blandt andet for at fjerne sig fra det jødiske mærkat, som de syntes i al for lang tid havde klæbet til dem.

Det var som sagt ikke en holdning, Nathansen sympatiserede med. Imens de gamle slægter helst så, at man holdt en lav profil udadtil og kun ønskede tavshed omkring deres jødiske herkomst, oplevede Nathansen, at de østeuropæiske indvandrere i langt højere grad kæmpede for at bevare deres identitet. Nathansen selv havde svært ved at støtte den forsigtige jødiske ubemærkethed og de assimilationsbestræbelser, som i lang tid havde præget de danske jøder. I 1931 gik han åbent til angreb på ledelsen af det jødiske samfund og anklagede dem for at styrke assimilationstendensen ved at ansætte kristne skoleledere og lærere på de jødiske skoler, samt fjerne undervisningen i jiddisch fra skoleskemaet. Også i 1933, hvor Hitler var blevet Tysklands rigskansler, kritiserede Nathansen menighedens ledelse for deres tavshed. Han bebrejdede dem, at de ikke tog åbent afstand fra Hitler og hans politik og opfordrede til at vise nazismen modstand og opfordrede til solidaritet med de nye jødiske flygtninge, der prøvede at komme ind i Danmark efter 1933. Lidt af en provokation for det jødiske borgerskab i Danmark, der for længst havde startet vandringen ud ad assimilationens brede boulevard.

Når Mellemøsten rykker ind i dobbeltsengen

Spørgsmålet er, hvor meget der er sket på de 100 år, der er gået, siden *Indenfor Murene* ramte de skrå brædder for første gang. I dag er det ikke længere usædvanligt, at en jøde gifter sig med en ikke-jøde, men det er heller ikke usædvanligt, at forældre i dag ville blive lige så kede af det, som Hr. og Fru

Levin blev det for 100 år siden, hvis en datter eller søn kommer hjem med en ikke-jøde. En moderne filmisk version af *Indenfor Murene* kom i 2006 i form af den fransk jødiske film *Bad Faith*, der efterfølgende blev vist på den jødiske filmfestival i København. Filmen handler om kærlighed mellem en jødisk kvinde og en arabisk mand i Paris. Clara og Ismael er fantastisk glade, både for hinanden og for Paris. Ligesom så mange andre kosmopolitiske par må de dog forholde sig til det faktum, at hun er jøde, og han er muslim, men det får ikke de unge sekulære elskende til at vakle... indtil Clara bebuder, at hun er gravid. Så starter problemerne til gengæld også. Selvom filmens tema er lige så gammelt som *Romeo og Julie*, så er den forbudte eller vanskelige kærlighed stadig et gangbart og eviggyldigt tema. Som i *Indenfor Murene* hepper man på parret og deres kærlighed og føler med dem, når de forøger at finde fodfæste mellem to kulturer og samtidig frygter for omgivelsernes reaktion. I scenen, hvor Ismael skal præsenteres for Claras forældre første gang, ser man ham ringe på døren med en buket blomster i hånden. Claras far åbner, ser en araber og siger ved synet af det, han tror er en dørsælger: "Vi ønsker ikke at købe blomster", og lukker døren i hovedet på ham, og Ismael må ringe på igen. De rystede forældre modtager nyheden om den nye svigersøn som en religiøs tragedie, imens Ismaels venner betragter forbindelsen med Clara som et politisk jordskælv. Og pludselig bliver navngivning, omskæring og *ramadan* til ægteskabelige brændpunkter, og Mellemøsten rykker ind i dobbeltsengen.

Danmark og de fremmede

For et par år siden, og med fornyet styrke denne sommer, blev muslimer og jøder i Danmark for en kort stund forbrødre omkring en ældgammel og traditionsbunden ceremoni. En hed debat i de danske medier omkring omskæring og identitet satte sindene i kog hos kristne borgere og børnerettighedsforkæmpere, der mente, at omskæring af dren-

gebørn var lemlæstelse og fratog barnet muligheden for senere i livet at træffe det valg selv. Debatten blev dengang hurtigt begravet af tonstunge bomber, da Israel kort tid efter fik nok af Hamas' løsgående missiler ind over grænserne. Linjerne blev igen blevet trukket klart op. Jøderne og Israel overreagerer over for den svage part, lød kritikken en gang til. I hele verden tvinges jøder til at forholde sig til Israels handlinger. Jødisk identitet bliver synonym med bosættelser og israelske F16-fly, og blodige billeder af palæstinensiske børn puster til de antisemitiske gløder. Det var måske derfor, at man i en undersøgelse om danskernes forhold til de fremmede fra 2009 *Danmark og de fremmede* kunne læse, at 18,2 % af etniske danskere har svaret, at man 'ikke kan være forsigtig nok i forhold til jøder i Danmark', og 14,7 % vil opleve det som et problem, 'hvis én i familien gifter sig med en jøde'. Undersøgelsen afslører, at fordomme overfor jøder stadig eksisterer. Til trods for, at der kun bor ca. 8000 jøder i Danmark, så opleves de som mange, fremmede og farlige, og nogle man altså bør holde et ekstra vågent øje med. "Det er nu en gang sådan, at jøder er de fremmede og bliver de fremmede." Selv om jøderne gør sig bemærket ved en enestående integration i det danske samfund, og selv om danskerne så tidligt som i 1912 blev inviteret indenfor hos familien Levin, så står den jødiske minoritet i Danmark stadig over for udfordringer i forhold til at kunne udøve sin religion, sin kultur og sine traditioner i det danske samfund. At der er tale om en veletableret og stærk minoritet, betyder altså ikke, at assimilationspresset på jøder her 100 år efter er forsvundet. Og presset er ikke mindre på andre minoriteter her i landet.

Hele denne integrations- og assimilationsproblematik fik en gruppe forfattere og journalister til at tage initiativet til bogen *Nye Stemmer*, der blev til ved en konkurrence på Politiken og senere blev udgivet på Gyldendal. "Vi har brug for historierne om, hvordan det er at blive betragtet som fremmed, selvom man ikke føler sig fremmed", skriver Naja Maria Aidt i forordet til bogen. (Aidt 2007: 8). Et sympatisk projekt, så afgjort, hvor man inviterede

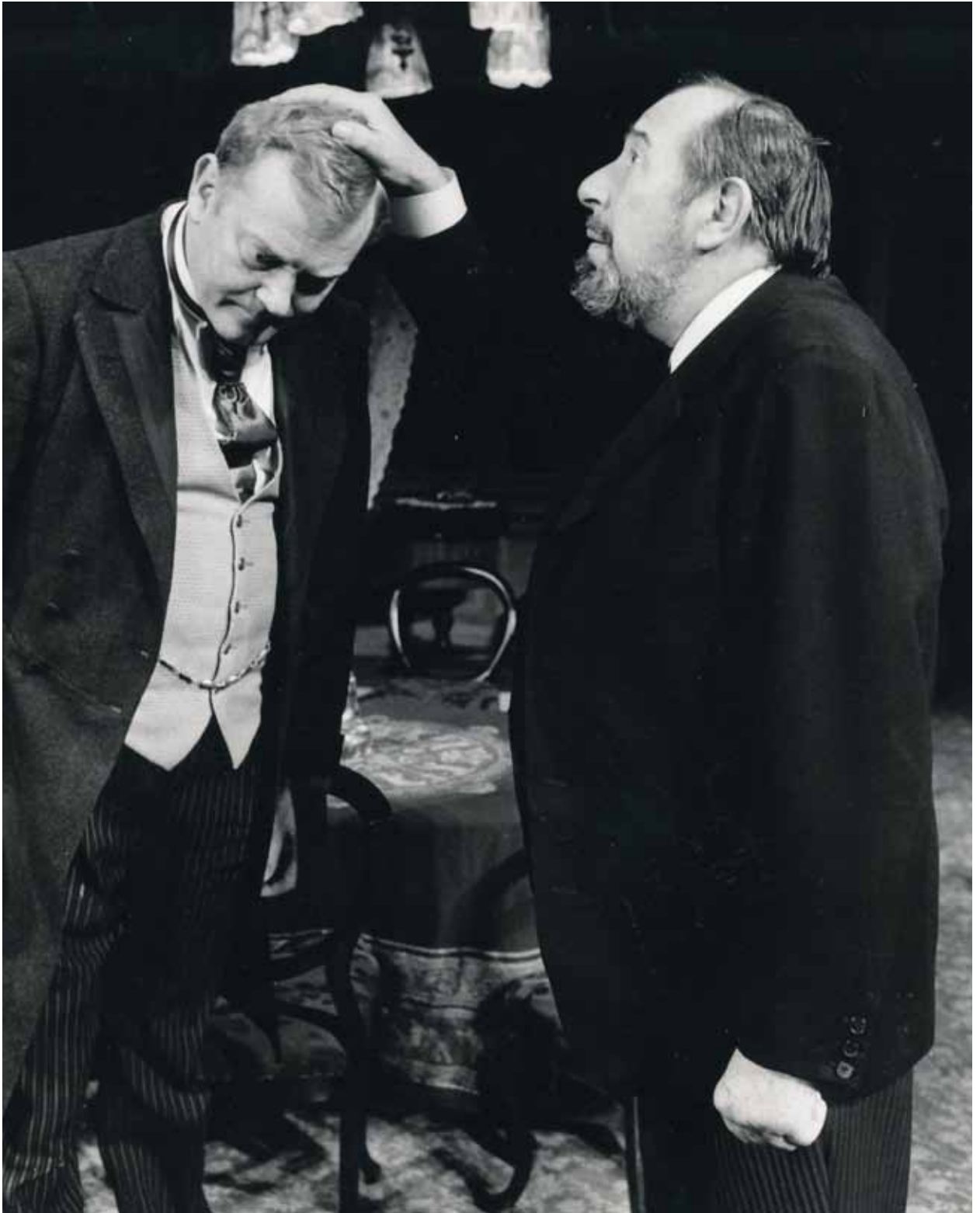
unge danskere med en anden etnisk baggrund til at bidrage med litterære tekster. ”Du skal ikke tro, at du er dansker, fordi du føler dig dansk”, hedder det i Maja Lee Langvads *Find Holger Danske*, hvilket lige præcis var dét, der desværre blev det utilsigtede resultat af *Nye Stemmer*: Din stemme er ikke blot din stemme – den er NY; Selv vi de mest velmenende glemmer aldrig, at du er ny og fremmed og kommer udefra. ALDRIG. Og man kunne omskrive Nathansens sætning med: Det er nu engang sådan, at I er de nye og bliver ved med at være de nye så længe I lever...

De jødiske forfattere i almindelighed og Nathansen i særdeleshed var med *Indenfor Murene* med til at sparke hele denne integrationsdebat i gang i Danmark. Selv kæmpede han som sagt i mange år. For sin egen integration i det københavnske miljø, hvor han vedblev med at stå fast på sine egne idealer og værdier og for jødernes ret til at være jøder på deres egne præmisser. Assimilation som sikkerhedsventil troede han ikke på, og igen skulle han vise sig at være fremsynet.

Anden Verdenskrig fik én gang for alle banket en pæl igennem illusionen om, at assimilation lover frihed og lighed til alle. Men selv for en kæmper som Nathansen kunne presset blive for stort, og han blev ramt af, hvad man i dag ville betegne som en depression. I 1944 tog han sit eget liv som flygtning i Sverige. Hjemløsheden var blevet til håbløshed, og en jødisk frontkæmper valgte at takke af. Men han efterlod med *Indenfor Murene* et blivende spor i dansk kultur- og teaterhistorie, og her 100 år efter er stykkets tematik mere aktuelt end nogensinde før for alle, der dagligt må tackle integrationens problematikens mange dilemmaer og udfordringer.

LITTERATURLISTE

- Aidt, Naja Maria (red.) *Nye Stemmer*. Gyldendal 2007
- Bach, Tine: *Exodus. Om den hjemløse erfaring i jødisk litteratur*, Spring forlag 2004.
- Bach, Tine: *Mellem drøm og dilemma. Dansk zionisme 100 år*. DZF 2003
- Brandes, Georg: *Samlede Skrifter*. Bd. 18, (1908) Gyldendal 1983
- Gelfer-Jørgensen, Miriam: *Dansk jødisk kunst – jøder i dansk kunst*. Reitzels Forlag 1999
- Goldschmidt, M. A.: *En Jøde*. (1845) Gyldendalske Boghandel 1950
- Goldstein, Henri (red.): *Til et folk de alle høre ... Den jødiske minoritet i Danmark*. Gyldendal 2000
- Grünbaum, David: *Henri Nathansen i ”Danske digtere i det 20. aarhundrede”*, Ernst Frandsen red., G.E.C. Gads Forlag, 1951.
- Jørgensen, Niels Peder: ”Teaterjøden” i: *Dansk jødisk kunst – jøder i dansk kunst*. Reitzels Forlag 1999
- Kazim, Ali: ”Spørgsmål”. Music Lyrics 2006
- Knudsen, Tonny Brems m.fl. (red.): *Danmark og de fremmede*. Academica 2009
- Krag, Helen: *Minoriteter. En grundbog*. Spektrum 1999
- Nathansen, Henri.: *Indenfor Murene*. (1912) Gyldendal 1961
- Nathansen, Henri: *Mendel Philipsen & Søn*. (1932) Gyldendal 1989
- Olwig, Karen Fog og Pærregaard, Karsten (red.) *Integration. Antropologiske perspektiver*. Museum Tusulanums Forlag 2007.
- Østergård, Uffe: ”Nationale minoriteter i et historieforskningsperspektiv” i: *Minoriteter. En grundbog*. Spektrum 1992

*Indenfor Murene på Det kgl. Teater 1980.
Jesper Langberg som Jacob får velsignelsen af Gamle Levin spillet af John Price.*

*Premiere på Indenfor Murene fra 1912 med Karl Mantzius og Sigrid Neiiendam
i rollerne som ægteparret Levin.*

Indenfor Murene 1992 Folketeatret Helle Virkner og John Hahn-Petersen som ægteparret Levin

Henri Nathansens vej til zionismen

I Henri Nathansens teaterstykket *Indenfor Murene* lever troen på, at udvikling og tolerance vil løse problemerne med antisemitisme. I virkelighedens verden havde Nathansen tilsyneladende en anden mening. Historiker Arthur Arnheim beskriver her, hvordan Nathansen i mellemkrigstiden blev mere og mere overbevist om, at det var zionismen, som var løsningen på det jødiske folks problemer.

Af Arthur Arnheim

I år er det 100 år siden, Henri Nathansens skuespil *Indenfor Murene* fik sin førsteopførelse på Det Kongelige Teater. Siden har stykket været genoptaget talrige gange. Det har været vist på udenlandske scener og er blevet omdannet til musical. Det danske publikum har taget det til sig, tiltrukket af den hygge, som det jødiske familieliv udstråler, men der er al mulig grund til at se det som noget andet og mere, nemlig som en beskrivelse af de problemer, som jøder i Danmark og ude i verden fandt sig konfronteret med i begyndelsen af det 20. århundrede. Det var spørgsmålet om at overleve med en jødisk identitet, stillet over for den integration i samfundet, der havde udviklet sig til fuldstændig assimilation, samtidig med at man til stadighed måtte udstå et voksende jødehad.

Henri Nathansen hørte til den generation af danskere, der var stærkt påvirket af den kulturrevolution, som brødrene Brandes ledede. Han hørte til de liberale og progressive intellektuelle, der arbejdede for de langt mere end hundrede år gamle idealer, som Den Franske Revolution i 1789 havde introduceret. *Frihed og lighed* skulle nu gennemgribende og reelt indgå i samfundets liv. Det var netop ligheds-

begrebet, der havde fået reelt indhold for jøderne, da de i 1814 havde opnået borgerlig ligeberettigelse i det danske samfund.

I *Indenfor Murene* er det lægen Hugo, der er stykkets ræsonnør. Det er ham, der uddrager konklusionen af det, som er vist på scenen. Den er helt i overensstemmelse med tidens klippefaste tro på, at det uovervindelige "fremskridt" vil få bugt med jødehadet og at "tolerance" fra både jøders og ikke-jøders side vil løse alle problemer.

Men var dette nu også Henri Nathansens egen holdning? Ser man på Henri Nathansens aktiviteter i årene omkring 1. Verdenskrig, får man et andet indtryk af hans opfattelse af jødernes situation.

I en tale, holdt den 27. november 1918 ved et protestmøde i København i anledning af pogromer i Polen, omtalte han en episode, der udspillede fire år tidligere ved verdenskrigens udbrud. Han deltog i en middag i et ikke-jødisk selskab. De tilstedeværende var meget oprørte over tyskerne overfald på Belgien. Nathansen gengiver episoden således:

"Værten, en gammel Officer, rejste sig og i varme bevægede Ord protesterede han mod den Vold og den Udaad, der var begaaet mod det lille heroiske Folk. En efter en rejste gæsterne sig og gav hans Ord og Standpunkt deres fulde og henrykte Tilslutning. Stuen var et Brus af almenmenneskelig Forstaaelse og Retfærdighedsfølelse. Kun en sad tavs – jeg. Officeren spurgte da, om Nathansen ikke havde nogen Kommentar.

Da rejste jeg mig og sagde: Jeg føler det samme som De og de Andre i denne Kreds, men hvad vil De have jeg skal sige? Er det noget nyt for mig, noget uhørt? I Aarhundreder har mit Folk maattet lide, en Verden var dets Fjende, ingen dets Ven. Nu rejser Verden sig i berettiget Harmen og Afsky, fordi et Folk er blevet forurettet, grusomt og uskyldigt forurettet. Hvert enkelt Menneske i Verden føler sig krænket, saavel som oprørt paa Broderskabets Vegne. Hvor var Harmen og Afskyen henne, naar det gjaldt mit folk? Hvem følte sig saaret, krænket og oprørt i sin Menneskelighed, naar han hørte om Rædslerne, der Dag efter Dag, Aar efter Aar hjemsøgte et Folk i Aarhundreder, et Folk uden Land, uden Ret til Hjælp, uden Ven.

Fordi de alle har tiet gennem Aarene og tier den Dag i Dag til mit Folks Lidelser og Ulykker, tier jeg nu i Aften. Det De har følt en kort Tid i Deres Liv, bag hvilket der stod en Verden af Sympati, det har jeg følt hele mit Liv og Slægter før mig overfor et Folk, bag hvilket stod en Verden af Fjendskab, Ufølsomhed og Foragt."

Man kan kun gætte på, hvordan tilhørerne reagerede på denne tale. De har formentligt både været forbavsede og skeptiske. I generationer havde den danske offentlighed lært at betragte jøder i Danmark som danskere, blot med en anden religion. Nathansens omtale af jøder som et folk har sandsynligvis virket arkaisk, som noget der greb tilbage i fortiden og dermed undergravede troen på fremskridtet. For Nathansen var opfattelsen af jøderne som et folk lige det modsatte af en tilbagegriben

til fortiden. Den var grundlaget for en politik, der skulle føre jøderne frem til en bedre fremtid. Den var baseret på en vurdering af jødernes situation, den som omverdenen kaldte "det jødiske problem", men – som for jøderne – førte til zionismen.

Nathansens vej til zionismen havde været en langsom proces. Henri Nathansens første forsøg på at finde et jødisk ståsted blev gjort lige efter århundredskiftet. Da havde han i en periode tilknytning til og et vist samarbejde med forfatteren Louis Levy. Man kan ikke karakterisere Levy som zionist, men han havde adopteret nogle af zionismens idéer. Først og fremmest den, at jøder måtte optræde selvbevidst og med forståelse af, hvad de kunne betyde for verden, hvis de optrådte som et enigt folk. De kunne blive den store fredsstifter mellem folkene. Levy var en impulsiv person, Nathansen hørte til de mere eftertænksomme, så et egentligt samvirke kunne ikke blive til noget.

Omsvinget i Nathansens selvforståelse som jøde og forståelsen af det jødiske folks problemer kom med den store bølge af jødiske immigranter fra Østeuropa. Deres sprudlende kulturelle og politiske aktiviteter stod i skærende modsætning til den vegetative leveform hos de danske jøder, som han i øvrigt altid havde set skævt til. Det har sikkert også tiltalt ham, at nogle af disse østeuropæiske jøder kunne praktisere en jødedom med kun en fjern tilknytning til det religiøse. De sigtede mod en slags sekulær jødedom med basis i østeuropæisk, jiddisch kultur og/eller i zionismen.

Der er ringe tvivl om, at Nathansen, der var ateist, havde svært ved at finde sig tilpas i det dansk-jødiske samfund, der formelt var et religionssamfund. I zionismen fandt han en anden form for jødisk tilhørsforhold, som han kunne identificere sig med. Det var derfor helt konsekvent, at han blev en af initiativtagerne til dannelse af *Foreningen af 1930*. Foreningens formål var at fremme et "systemsifte" i det jødiske samfund, der var helt domineret af de gamle dansk-jødiske familier, der førte en passiv po-

litik, som uvægerligt ville medføre en langsom død for jødedommen i Danmark.

Ved det møde, som blev afholdt ved etableringen af *Foreningen af 1930*, holdt Nathansen en tale, der var en programmerklæring. Her bebrejdede Nathansen samfundets repræsentantskab, at det holdt samfundet isoleret fra de åndelige strømninger i den store jødiske verden. Han anklagede ledelsen for at sabotere det jødiske kulturliv i Danmark og lod angrebene kulminere i krav om ændringer i de jødiske skolars undervisning, så at ”jødisk ånd og kultur” kunne komme til at præge denne.

Det har været en svær skuffelse for Nathansen, at foreningen ikke formåede at få gennemført det ønskede systemskifte. Oppositionen var for svagt funderet og kunne slet ikke hamle op med det stærke, veletablerede establishment.

Mere tilfredsstillende for Nathansen blev hans arbejde for den zionistiske sag.

Det var af største betydning for den zionistiske sag, at europæiske politikere og skribenter, kendt i en bredere offentlighed, tog til orde for oprettelsen af en jødisk stat. Nathansen modtog således en opfordring til at møde op på fredskonferencen i 1919 for at tale zionismens sag. Han opfattede det som en ærefuld opfordring, men måtte dog afslå, formentlig fordi han på dette tidspunkt endnu ikke helt havde afklaret sit standpunkt.

Senere, i 1931, fik han en opfordring til at repræsentere danske zionister på årets internationale zionistkongres i Basel, og nu var han villig til at være med. Bekræftelsen på, at han hørte til i zionisternes kreds fik han netop gennem sin deltagelse i zionistkongressen i 1931. Mødet med zionister fra alverdens lande gjorde et overvældende indtryk på ham. Nathansens oplevelser på rejsen hjem kunne kun bestyrke hans tro på zionismen som vejen frem for det jødiske folk. Han rejste hjem over Tyskland. Her så han de første tegn på den fremstormende nazismes

jødehad. Hans afsked i Berlin med de zionistiske venner bragte forudannelser om den kommende katastrofe. Og katastrofen kom. For Nathansen skete det i oktober 1943, hvor han, som alle andre jøder i Danmark, blev fordrevet. Han blev flygtning og måtte således dele skæbne med de jøder, hvis sag han gennem mange år havde talt.

Han tog ophold i Lund, og her begik han i 1944 selvmord ved at kaste sig ud fra en balkon på Grand Hotel, hvor han boede. Han efterlod sig ikke noget skriftligt, der forklarede den desperate handling. Den er dog ikke svær at forklare. Dyb depression må have præget hans sidste år. Her i begyndelsen af 1944 så det ud, som om alt det, han havde arbejdet og kæmpet for, ikke var lykkedes. Anelsen om udslettelsen af Europas jøder blev for meget at bære.

Få år efter Nathansens tragiske død oprettedes staten Israel, og en base var dermed skabt for en genopblomstring af ”jødisk ånd og kultur”. At Nathansen ikke kom til at opleve det, gjorde hans skæbne så meget mere tragisk.

Henri Nathansens plads i dansk-jødisk historie er beskrevet i den omfattende *Jødernes Historie i Danmark*, som forfatteren af denne artikel har skrevet, og som forventes udgivet næste år.

LITTERATUR

Louise Arnheim: ”Henri Nathansens forhold til zionismen” i *Tidsskrift for Jødisk Historie nr. 30*, 1990.

Tine Bach: *Mellem drøm og virkelighed*, Dansk Zionistforbund, 2002.

NOTER

¹ Talen blev trykt i 1919 og udgivet af Den Zionistiske Organisations Københavnske Bureau.

² Se note 1.

³ Manuskriptet findes i Henri Nathansens arkiv, Det Kgl. Bibliotek.

*Longinus med »jødehat« stikker Jesus med sit spyd;
Skibby, Roskilde, ca. 1350. Foto: Tom Jersø.*

Grumme løver og menstruerende mænd

Den danske befolknings direkte kontakt med jøder i middelalderen har været meget sparsom. Alligevel var forestillingerne om jøderne mange. Forestillingerne blev skabt og underbygget i litterære og religiøse tekster samt i kirkernes kalkmalerier. Filolog Jonathan Adams undersøger forskellige jødiske ”typer” i gammeldanske tekster og afdækker deres til tider ambivalente rolle som kristendommens ”tjenere” og syndebukke.

Af Jonathan Adams

Jødernes ankomst til Danmark – på pergament

Flere århundreder før jøder indvandrede til Danmark, var danske forfattere optaget af at beskrive deres kultur, skik og religion med en indviklet blanding af respekt og afsky. Blandt tekster skrevet på gammeldansk, som man kalder folkesproget i middelalderen, finder man både ærede personer fra *Det Gamle Testamente*, f.eks. patriarkerne, Moses, David og Samson, som anvendes som rollemodeller, og mindre hæderlige figurer (både jøder og ikke-jøder), f.eks. Jezabel, Sankerib, Akab og Absalom, som personificerer ugudelighed og usædelighed. Jøder fra *Det Nye Testamente* og senere beskrives dog næsten udelukkende negativt. Disse fremstillinger af jøder blev anvendt for at belyse kristen identitet og øge forståelsen af forholdet mellem fortid og nutid; de indgik som en vigtig del i dannelsen af den dansk-kristne identitet. Men da jøder ikke var bosat i Danmark, var de kun kendt gennem andenhåndsoplysninger med ofte forbløffende resultater. Fantasien blev yderligere fodret af den kristne kirkes skrifter og lære og af danske oversættelser af udenlandske forlæg.

Der havde muligvis været nogen form for kontakt mellem danskere og jøder i middelalderen; f.eks.

ville vikingerne østpå have handlet med jødiske købmænd i Khazaria;¹ jøder havde også levet i Normandiet siden romertiden, og der er ingen grund til at tro, at de forsvandt derfra under de danske vikinger eller normanniske hertuger, og senere ville danskere have stødt på jøder syd for grænsen under korstogene. Den første registrerede jøde i Danmark, som vi kender til, er Jochim Jøde i 1592 i Helsingør, men der kan have været andre jøder i Danmark før denne dato, der ankom under falske kristne navne og/eller som omrejsende handelsmænd.² Vi kender imidlertid ikke til nogen fastboende jødisk befolkning i Danmark før 1622, da Christian IV inviterede sefardiske jøder fra Amsterdam og Hamborg til at bosætte sig i Glückstadt (Lykstad) i Holsten.

I det følgende undersøger jeg fremstillingen af jøder – ikke jødedommen – i tekster skrevet på gammeldansk i tiden før 1515. Jeg har valgt at fokusere på tekster skrevet på folkesproget, da de ofte var tiltænkt en bredere målgruppe end latinske tekster, som kun kunne forstås af et mindretal. De giver et bedre indtryk af de udbredte holdninger, overbevisninger og antagelser blandt alle samfundslag, end kirkens autoritative skrifter på latin gør.³

Kristendommens tjener – ”Fantasijøden”

Manglen på en jødisk befolkning i middelalderens Danmark betyder ikke, at jøder er fraværende fra kunstneriske og litterære værker. De forekommer i mange litterære værker, såvel verdslige som religiøse, men kun som fantastiske, opdigtede væsner, og som sådanne synes de at have været meget levende og nærværende i danskernes kollektive mentalitet. Skriftlige beskrivelser af og historier om jøder i det overleverede kildemateriale, især fra den religiøse sfære, blev understøttet og også suppleret med billeder af jøder i kalkmalerier og billedhuggerkunst. Mange kalkmalerier er gået tabt, men i dag er der over 30 danske kirker med bevarede kalkmalerier af jøder. De viser, at den analfabetiske almue fik beskrivelser af jøder både på nethinden og i ørerne, og at de let kunne stifte bekendtskab med disse skidte karle. Man må formode, at offentlighedens bevidsthed var mættet med forestillinger om jøder, og hvad de mentes at repræsentere.

Kristne teologer og eksegetikere skabte »fantasijøden« for at opfylde deres egne behov. Der er altså tale om en konstrueret figur udformet på basis af den kristne fortolkning af Bibelen, som ikke havde noget med virkeligheden eller reelle jøder at gøre. Jøderne skulle tilpasses kristendommens fortælling om Jesus og hans frelsebringende død. Augustinus (354-430) tildelte dem rollen som *testimonium veritatis* – vidner til kristendommens sandhed (og til deres egen syndighed).⁴ Det var jøderne, der havde vogtet de hellige skrifter, som forudså Kristi komme, og da de ikke selv troede på ham, blev de straffet af Gud: Tempellets ødelæggelse og jøderne spredt for alle vinde. På denne måde mindede jøderne de kristne om det under, som var sket i Det Hellige Land, samtidig med at deres fortsatte vantro og straf tjente til at bringe kristne tættere på kirken. De blev groft sagt brugt som et skræmmebillede, der udelukkende skulle tjene den kristne tro. I Romerbrevet 11. 26 anvendte Paulus billedet af et oliventræ for at vise, at jøderne en dag ville

indse deres fejl og konvertere til kristendom, og Augustinus udviklede denne tanke for at finde en rolle for jøderne i fremtiden. Således skabte han en vigtig – omend nedværdigende – plads for jøderne inden for kristendommen, der rakte både bagud og fremad. Mens kætteriske grupper over hele Europa blev udryddet af det »rettroende« kristne flertal, fik jøderne lov til at eksistere takket være deres nyttige rolle som kristendommens »tjenere”.⁵

Kirkens behandling af jøderne virker dog til tider temmelig ambivalent: På den ene side holder kirken en beskyttende hånd over dem, og på den anden side straffer den dem for at dræbe sin Gud. I middelalderen var der i realiteten to kirker i det katolske Europa: den autoritative, som fastlagde og definerede de generelle principper, og den bredere kirke, som blev styret af gejstlige og lægfolk, som fortolkede og satte disse principper i praksis. Disse to kirker var ikke altid i overensstemmelse med hinanden. På trods af at den autoritative kirke (og til en vis grad de sekulære myndigheder) forbød vold mod jøder (omend til tider noget halvhjertet), blev befolkningen opfordret gennem præsternes prædikener og forkyndelse til at sky jøder. Den amerikanske rabbiner Joshua Trachtenberg udtrykker det således: ”Der var en af kirken forfremmet foragt og et had, der var sunket så dybt ind i den offentlige bevidsthed, at kirkens og statens højeste myndigheder ikke engang var i stand til at forbedre det.”⁶ Med andre ord var kirken i stand til at udstede den teologi, der fodrede had og øbelvold, mens den samtidig kunne fordømme sådanne angreb. Dette havde størst betydning og de alvorligste konsekvenser i de dele af Europa, hvor der levede jøder. I danske kilder finder man dog også beskrivelser af jøder, der står i stærk kontrast til kirkens autoritative lære.

Augustinus’ doktrin skabte en plads for jøder i kristenheden, men den skabte også tiltagende spændinger mellem jødernes formodede teologiske rolle i fortiden som skrifternes vogtere på den ene side og deres fortsatte vantro, adfærd og handlinger i den samtidige verden på den anden. Spændingen mel-

lem ønsket om at hævne mordet på Kristus (i fortiden) og at beskytte og bevare de hellige skrifers vogtere, hvis endelige omvendelse til kristendommen blev forventet (i fremtiden), kom til udtryk på en række forskellige måder, ikke mindst tekstuel. Fremstillinger af jøder er manifestationer af denne spænding og de kristnes kulturelle magt i middelalderen, og de giver os i dag mulighed for at se, hvad kristne troede, at de ikke var og ikke ønskede at blive.

Kristi mordere: ”Jhesus Cristus... thær dræpen var af Jøder”⁷

Det er ikke overraskende, at man især møder billedet af den Kristus-myrdende jøde i religiøs litteratur. I middelalderens massemedier – prædiken og kirkekunst – samt i bønner, passionsberetninger og andagtsbøger bliver jøderne fremstillet, som dem, der slog Jesus ihjel.⁸ Baggrunden for denne fremstilling er selvfølgelig *Det Nye Testamente*, hvor nogle af de jødiske ledere – især Annas og ypperstepræsten Kajfas, der ledte *sanhedrin*-processen mod Jesus⁹ – beskrives som involveret i Jesu anholdelse, dødsdom og romernes korsfæstelse af ham. Men allerede inden evangelierne så dagens lys, havde Paulus beskrevet jøderne som Kristi mordere,¹⁰ og i Apostlenes Gerninger står der også, at jøderne slog Jesus ihjel.¹¹ På trods af romernes andel i forløbet blev der lagt større og større vægt på jøderne i middelalderlige beretninger om korsfæstelsen. Efterhånden blev det den mest udbredte opfattelse, at det var jøderne og ikke de romerske myndigheder, som var skyld i Jesu død.

Hvorvidt jøderne vidste, hvem Jesus var, forblev et stort spørgsmål for kristne teologer, som argumenterede om jødernes motivation og om, hvorvidt de bevidst og med vilje havde slået Gud ihjel. Teologernes konklusioner havde stor betydning for, hvordan jøder blev fremstillet og hvordan dalevende jøder blev behandlet. *Det Nye Testamente* lader spørgsmålet om motivation stå åbent med beskrivelser af jøderne som både uvidende og vidende om Jesu

status som messias og/eller Gud.¹² Efter Augustinus’ mening var jøderne skyld i Jesu drab, selv om det var romerne, der rent fysisk korsfæstede ham.¹³ Han fastslog imidlertid, at de havde dræbt Jesus på grund af hans gudsbespottelse uden at vide, at han var ”den sande Gud”. Gejstlige fulgte denne lære de næste århundreder, men man kan fornemme en afstandtagen fra Augustinus’ syn på jødernes uvidenhed fra det tolvte århundrede. Der er flere grunde til dette: de kristnes ”opdagelse” af den postbibelske tradition i form af Talmud’en (jøder tilsluttede sig de talmudiske skrifter i stedet for *Det Nye Testamente*), udbredelsen af teologiske studier på de nyoprettede universiteter samt efterdønningerne af de første korstog. Jøderne kunne ikke længere beskyttes som uvidende og ”blinde”, og denne jødiske intentionalitet – deres forsætlige afvisning af Kristus – ændrede de kristnes syn på jødernes rolle som Kristi mordere. I *Summa Theologica* fandt Thomas Aquinas (1225–74) på en ny – og for jøderne katastrofal – forklaring, nemlig at jøderne var ”bevidst uvidende”.¹⁴ Ifølge ham ønskede jøderne at forblive i uvidenhed for ikke at blive forhindret i at slå Jesus ihjel og for uhæmmet at kunne fortsætte med at synde. Thomas påstod, at denne form for ”bevidst uvidenhed” var med til at forøge jødernes synd og ansvar. Denne fortolkning gjorde, at jøderne ikke længere kunne opfattes som ”blinde” – de var nu hårdhjertede, stædige og fuldt bevidste om, at det var Gud, som de slog ihjel. Ifølge Thomas’ efterkommere (især franciskanerne og dominikanerne) havde jøderne genkendt Jesus, og det var netop af den grund, de slog ham ihjel. Deres tone over for jøderne blev ekstremt hård, og de blev beskrevet som ondskabens tjenere. Det blev derfor sværere at opretholde den teologiske beskyttelse af dem.¹⁵

De Kristus-myrdende jøder findes allerede i de ældst bevarede tekster på dansk, og det er et udbredt motiv i religiøs litteratur, f.eks. middelalderlige bønner og andagtsbøger,¹⁶ men man læser også om dem i verdslig litteratur.¹⁷ Ledemotivet i passionsberetningerne er, at det er jøderne, der bærer ansvaret for Jesu død, selv om det ikke altid frem-

går, at det var dem, der fysisk fæstnede ham til korset. Man finder to slags Kristus-myrdende jøder i de gammeldanske tekster:

- De får Kristus dræbt af romerne ved at manipulere Pilatus.
- De nagler selv Jesus til korset og korsfæster ham.

Jøderne i Christiern Pedersens meget populære prædikensamling *Jærtagnspostillen* fra 1515 er et eksempel på den første type — de manipulerende jøder, der begår mord gennem romerne. I langfredagsprædikenen vaskes Pilatus for ansvar i Jesu død, ligesom han selv vaskede sine hænder:

”Herefter ville Pilatus gerne have haft årsag og lempe til at give Ham løs fra jøderne, fordi han indså Hans uskyldighed og besindede, at han ikke kunne dømme Ham til døden foruden stor synd. Da jøderne bemærkede det, råbte de alle og sagde ”Lader du Ham løs, da er du ikke kejserens ven eller tro tjener! Du ved vel, at den, der kalder sig konge her iblandt os jøder, taler imod kejseren i Rom!” Da Pilatus hørte disse ord, ledte han Jesus ud af rådhuset og satte Ham for en domstol. [...] Bisperne svarede ham og sagde: ”Vi har ingen konge foruden kejseren!» Derfor frygtede Pilatus, at de ville klage til kejseren om ham, hvis han ikke ville dømme Ham. [Pilatus] ville også have jødernes venskab og mente, at de ville give ham store penge. Derfor vaskede han sine hænder og sagde:”Jeg er uskyldig i denne retvise mands død.”¹⁸

Her lykkes det for jøderne gennem trusler og udsigten til store mængder af penge at manipulere Pilatus, som flere gange i prædikenen finder Jesus uskyldig, f.eks.: *”Jeg kan ingen sag finde med denne mand, som I har indstillet for mig.”¹⁹* I denne prædiken er det de romerske soldater, der udfører korsfæstelsen, men jøderne erkender dog deres ansvar, når de råber: *”Hans blod skal komme over os og vore børn!”²⁰* I prædikenen kontekst og på grund af brugen af modalverbet ”skal« lyder dette blodråb nærmest som en profeti, der skal gå i op-

fyldelse i stedet for en accept af ansvar.²¹ Ikke desto mindre beder Jesus flere gange Gud om at forlade jøderne, som han regner for uskyldige: *”O Gud! Forlad dem, som piner mig, fordi de ikke ved, hvad de gør!”²²* Pedersen følger således Augustinus’ lære om de uvidende jøder.

De fleste tekster udpeger romerne eller anonyme ”bøddler” som dem, der fæstner Jesus til korset. Jøderne står bag korsfæstelsen, men det er ikke dem, der udfører henrettelsen. Langfredagsprædikenen i et håndskrift fra ca. 1450 er et godt eksempel på dette:

”Jøderne lagde en plan sammen mod Jesus om, hvordan de kunne overgive Ham til døden. Siden overgav de Ham bunden til hedningene [dvs. romerne], som var Pilatus, Herodes [sic!] og deres riddere, som omsider korsfæstede og drab Ham.”²³

Ikke desto mindre finder man også den anden type – den korsfæstende jøde – i en række danske tekster fra middelalderen. En af de tidligste folkesproglige tekster, som beskriver jødernes korsfæstelse af Jesus, er runeindskriften på døbefonten fra Aakirkeby på Bornholm, som dateres til ca. 1190 - 1225. Fonten er udsmykket med elleve relieffer med indhuggede figurer og runeristede forklaringer, som afbilder og beskriver Jesu liv og dækker tiden fra bebudelsen til hans død. De sidste relieffer handler om Jesu mishandling og korsfæstelse i hænderne på jøderne og udgør en kort passionsberetning. Der står:

”Jøderne tog Vor Herre og bandt Ham til et træ og satte Ham under bevogtning. Dernæst førte de Ham bundet bort derfra. Og her naglede jøderne Jesus til korset. Se dette frem for jer!”

Det er altså jøderne, som får hele ansvaret for korsfæstelsen og beskyldes for at have bundet, hudflettet og naglet Jesus til korset. Man finder også Kristus-korsfæstende jøder i *Mariaklagen*, et runeskrevet håndskriftsfragment fra ca. 1325. Her klager Maria over sin søns død:

Jøder, som kan identificeres på grund af deres »jødehatte«, korsfæster Jesus; Råsted, Jylland, ca.1200 (<http://www.kalkmalerier.dk>)

”Oh ve jer, elendige jøder! Oh ve jer, onde jøder! Spar mig ej! Mens I korsfæster min eneste søn, korsfæst også mig, Hans elendige moder, eller drøb mig med en anden besk død, at jeg så må dø med Ham.”²⁴

Korsfæster-motivet kommer virkelig til sin ret i de beretninger om Jesu lidelse og død, som findes i prædikener og passionstekster (andagtstekster som hjælpemidler til bøn, kontemplation og betragtning). I et af de få bevarede håndskrifter, som indeholder danske prædikener fra det femtende århundrede, finder man et citat fra den hellige Birgittas *Åbenbaringer*, som fungerer som en slags øjenvidneberetning. Jesus forklarer:

”Som Han selv sagde til Sankt Birgitta: Jøderne gjorde tre slags pine mod mig i min lidelse: 1) det træ, som jeg blev korsfæstet og pryglet og kronet med; 2) det jern, som de gennemstak mine hænder og fødder med; 3) den galdedrik, som de gav mig at drikke.”²⁵

Her er det Jesus selv, som fortæller, hvad der skete ham under korsfæstelsen og hvad jødernes rolle var. Og han er ikke i tvivl: det var jøderne, som nag-

lede ham til korset. Sådanne øjenvidneberetninger — typisk af Jesus eller Maria — forekommer tit i denne prædikensamling. De må have gjort stort indtryk på tilhørerne.

Gotfred af Ghemens tryk fra 1509 *Hær begynnes the femthen stæder som wor herre tolde syn pyne paa* — bedre kendt som *Jesu Passionsvandring* — er en andagtstekst, der tilhører en tradition, der går tilbage til Pseudo-Bonaventuras *Meditationes Vitae Christi* (ca. 1300).²⁶ I denne tradition skal de meget blodige beskrivelser af Jesu pinsler og bødlernes grusomhed foranledige empati i læseren, skabe en dybere forståelse af Jesu lidelse og føre til en øget religiøsitet og fromhed. *Jesu Passionsvandring* er bygget omkring de femten steder i Jerusalem, hvor Jesus led, og som hans moder besøgte i de femten år, hun levede efter hans død. Det er altså gennem Marias øjne, læseren er vidne til begivenhederne. Jøderne har en central placering i teksten og fremstilles som en enkeltstående flok grusomme og barbariske Kristi mordere. Pilatus er den eneste ikke-jøde i fortællingen, og når han finder Jesus uskyldig, overrækker han ham til jøderne, der efterfølgende dræber ham:

En jøde rækker tunge ad Jesus; Sanderum, Fyn, ca. 1500 (<http://www.kalkmalerier.dk>)

”Da tog jøderne Ham og kastede Ham op til det store og hårde kors [...] Da slog jøderne igennem Vor Herre Jesu Kristi hånd med en stumpet jernnagle så voldsomt og så hårdt, at blodet udsprang. Så bandt de reb og liner omkring Vor Herre Jesu velsignede venstre hånd og udstrakte den ved korset — først på tværs og så på langs — så alle Vor Herre Jesu rygben blev slået af led. Da slog de igennem Vor Herre Jesu højre hånd med en stumpet jernnagle så voldsomt, at naglen gik ind og blodet udsprang. Så tog de reb og liner og bandt om Vor Herre Jesu fødder og trykte dem ned til korset så hårdt, at alle Vor Herre Jesu lemmer blev skilt ad, så at ingenting blev i sit rette sted. Da lagde de den ene fod over den anden og slog igennem Hans værdige fødder med den stumpede nagle så hårdt, at naglen gik ind og blodet udsprang. Da de havde korsfæstet den Almægtigste Gud, rejste de korset op i en sten.”²⁷

Mens andagtsbøger var populære blandt dem, der kunne læse, var prædikener middelalderens massemedie, hvor kirkens teologi blev fortolket og forklaret for almindelige danskere. Tilsammen med kirkekunst og religiøst teater skabte de et populært billede af jøder som Kristi mordere. Vi har dog desværre ingen danske eksempler på religiøst drama bevaret fra middelalderen, men der er mange kalkmalerier med karikerede figurer, som umiskendeligt

skal være jøder: krumme næser, rødlig teint, langt hår, skæg (ofte samlet i to spidser), afbildede i profil med gabende munde og iført ”jødehatte”. Disse billeder understøttede prædikenernes indhold og supplerede dem ved at gøre aktørerne og handlingerne identificerbare og konkrete. Præsten behøvede ikke engang nævne jøder eksplicit i en prædiken om korsfæstelsen — tilhørerne kunne blot se sig omkring for at vide, at bødlerne var jøder.

Kristi plagere:

”Saa infulde the hannum i staden meth allom største daare oc spot”²⁸

I fortællinger om Jesu korsfæstelse holdes der ikke tilbage med beskrivelser af jødernes ondskabsfulde opførelse og behandling af ham. Jødernes nedværdigende ydmygelse af den lidende Jesus tager mange former. Han tvinges for eksempel i *Jesu Passionsvandring* til at danse nøgen:

”Da jøderne så, at Han var gjort så ynkelig og så hæslig af sit eget blod, mente de, at Han ikke kunne løbe. Så tog de Ham nøgen i deres hænder og dansede med Ham og hoppede rundt med Ham af spot og spe.”²⁹

Forskellige genstande bliver kastet ad Jesus, både mens han går gennem Jerusalems gader, og mens han hænger på korset. For eksempel læser man i *Jesu Passionsvandring*, at *”Alt det folk, der var i byen, kastede ad ham snavs og skarn, som man plejer at stene usædelige mennesker med.”³⁰* Selv efter korsfæstelsen fortsætter de med at kaste ting efter ham:

”De grumme jøder var ikke tilstrækkelig træt af at pine Ham. De løb omkring korset og samlede sammen de døde mænds knogler, som tidligere var blevet henrettet på det sted og kastede dem op ad korset til Vor Herre Jesus.”³¹

I beskrivelser af passionsvandringen og korsfæstelsen er spyt et meget udbredt motiv, og ifølge Evan-

Longinus er fremstillet som jøde og iført orientalsk dragt (en kaftan) og har et skæg. Kalkmaleriet er fra Jetsmark kirke, Jylland, og dateres til 1474. Foto af Niels Clemmensen.

gelierne blev Jesus bespyttet af jøderne adskillige gange.³² I en dansk passionstekst fra ca. 1500 kan man læse følgende:

*”Josephus siger, at jøderne havde så fuldstændig forvendt Jesus med deres spyt, at de ikke kunne se Hans øjne eller mund eller nogen skikkelse under Hans hellige ansigt. Og Hans hals og hellige mund var fyldt af det ildelugtende spyt.”*³³

I samme håndskrift finder man forklaringen på, hvorfor ”jødespyt” lugter så ilde – de spiser meget ”rødløg og hvidløg og svamp og paddehatte og sådan usædvanlig kost.”³⁴ Den udbredte anvendelse af spyt i andagtslitteratur begyndte med *Stimulus amoris* af Ekbert of Schönau (d. 1184) og skal opfylde profetien i Esajas 50. 6: ”mit ansigt skjulte jeg ikke for hån og spyt.” Danske bønnebøger gør også forbavsende tit brug af spyt-motivet: han ”blev plaget med spyt og svøbeslag”, ”Tænk nu grangiveligt i dit hjerte, hvor voldsomt jøderne slog ham i ansigtet og spyttede i hans øjne”, ”Da du så din søn behandlet voldsomt af jøderne, da han var bespyttet i sit

*velsignede ansigt”, ”han blev slået ved sit kindben foran høvdingen Annas og bespyttet talrige gange” og ”hans værdige hoved [...] var bespyttet af jøderne således at hans værdige ansigt var så ynkeligt at se på for blod og jødespyt, som om han var et spedalsk menneske.”*³⁵ Dette spyt må have spillet en vigtig rolle i at skabe et billede af den yderste ydmygelse, som kunne bruges som spore til hengivenhed, kontemplation og meditation.

En anden hyppig form for ydmygelse er, når jøderne rækker tunge eller gaber ad Jesus. Dette skal opfylde en profeti, nemlig Salmerne 115. 5: ”de har mund, men taler ikke”:

*”Da faldt jøderne på et knæ og gabede med mund og gloede med øjnene og rakte tungen og råbte og sagde: Vær hilset, du jødekinge!”*³⁶

Beskrivelserne af jødernes sadisme og blodudgydelse er ofte chokerende. Man kan finde voldsepisoder i teksterne, som er helt uden belæg i den nytestamentlige beretning:

”De fule jøder lod også hænge to fjæle nede på Hans kjortel: en mod Hans skinneben og den anden bag mod Hans lægge. De var besat med små hvasse jernpigge som en hegle. Når Han trådte frem, stak og slog de samme søm og jernpigge Ham i skinnebenene [og] når Han trådte tilbage, stak de andre jernpigge Ham i læggene således, at alle Hans fodspor stod fulde af blod efter Ham. O sikken græselig pine gjorde de mod Ham!”

At der blev lagt endnu større vægt på jødernes deltagelse i korsfæstelsen betyder også, at de kommer til at udføre handlinger, som ellers tilskrives romerne i *Det Nye Testamente*. For eksempel kroner jøderne Jesus med tornekrone, det er jøder, som spiller om hans klæder, og det er en jøde i rollen som Stephanon, der giver den korsfæstede Jesus en blanding af galde og eddike at drikke.³⁷ Den blinde centurion, Longinus, der stak sit spyd gennem Jesu side, er også nævnt i samme passionsberetning, men beskrives ikke som romersk soldat. Han bliver ledt (eller narret?) af jøderne til at stikke Jesus med sit spyd.³⁸ Fremstillingen af Longinus som en jøde kan ses på flere kalkmalerier fra før 1500 i Danmark.³⁹

Men det er ikke kun spørgsmål om at overføre disse handlinger til jøderne — de bliver gjort meget mere voldelige og barske, når det er jøderne, der udfører dem. Den romerske bespottelse af Jesus med tornekrone beskrives sådan i Evangelierne:

Mattæus 27. 29 Og [romerne] flettede en krone af torne og satte den på hans hoved

Markus 15. 17 Og [romerne] ifører ham en purpurkappe og flette en tornekrone og sætter den på ham.

Johannes 19. 2 Og stridsmændene flettede en krone af torne og satte den på hans hoved.

Men i denne bøn fra det femtende århundrede er romernes bespottelse blevet til jødisk tortur:

*”Siden lavede jøderne en tornekrone til Ham af vældig hvasse torne, hårde som jern, og satte den på Hans velsignede hoved og trykte den ned med store stænger og hvasse spyde så voldsomt, at kronen gik ind i issen, så at den sprak og hjernen flød ud, så at de torne, der gik ind ad Hans ansigt, de mødte dem, der gik ind ad Hans nakke, og de torne, der gik ind ad det ene øre, de mødte de torne, der gik ind ad det andet øre. Så mødtes alle tornene i Hans velsignede hoved, så at ingenting syntes bart af dem, så at Hans hår, næse og mund, ører og skæg, var fyldt op med det helt størknede blod og frosset til med vældig hårde istapper. Og Vor Herre Jesus Christus fik tusind sår i Hans velsignede hoved af denne tornekrone.”*⁴⁰

Jødernes vold er ikke kun rettet mod Jesus; hans mor og disciplene bliver også udsat for angreb, f.eks. *”de kastede sten og urenlighed af rendestenen efter hans værdige moder og de andre Mariaer og sankt Johannes, som gik langt bag efter ham.”*⁴¹ De er også nødt til at gemme sig flere gange fra de voldelige og hævngrerrige jøder.⁴²

I ledtog med Satan

I et håndskrift fra ca. 1450 findes en prædiken om Jesu omskærelse, hvor der blandt andet står, at Jesus var født af en jomfru og sendt af Gud for at ”løse dem, som var under loven, som var under djævelens magt.”⁴³ Sætningen er lidt kringlet, men meningen er, at Jesus skal frelse dem, der er under ”jødelen [jødha logh]”, dvs. dem, der er omskåret, og at denne lov (om omskærelse) er under djævelens magt, dvs. djævelen råder over de omskårne.⁴⁴ I værket *Jesu Barndoms Bog* fra 1509 forklarer Jesus for Maria: *”derfor er jeg kommet og blevet et menneske – jeg vil løse dig og alle mennesker af djævelens magt.”*⁴⁵ Og i en af Pedersens prædikener læser vi om ”jøder og hedninge, som blev løst af deres vantro og djævelens vildelse”.⁴⁶

I Uppsala C 59 er der også en prædiken, som skulle læses den 5. søndag i fasten, den såkaldte passions-søndag.⁴⁷ Den begynder med et citat fra Johannes 8. 46–59, der handler om konfrontationen i Templet mellem Jesus og jøderne, som Johannes beskriver som ”af den fader djævelen”.⁴⁸ Jesus fremsætter en række påstande om sig selv, hans evindelighed og guddommelighed. Jøderne kalder ham for en bedrager, og han skjuler sig og skynder sig væk, inden de rasende jøder stener ham til døden. Episoden beskrives som årsagen til den sag jøderne kærede mod Jesus ”med dødens pine på langfredag”⁴⁹ – af den grund hedder dagen kæresøndag på gammeldansk. Jødernes vold beskrives som tegn på deres ondskab og djævelske vrede:

*”Fremdeles i læsningen skulle vi bemærke Vor Herre Jesu Kristi tålmodighed og jødernes ondskab og djævelske vrede, hvorom det siges i sidste delen af læsningen, at de tog stene og ville stene Ham ihjel”*⁵⁰

Jøderne har således underkastet sig djævelens lov, er under hans magt, er blevet vildledt af ham og tyer til vold på grund af en vrede inspireret af djævelen.

Sammenligninger med dyr og umenneskeliggørelse

Under Jesu passionsvandring fremstilles jøderne som barbariske og vilde. Dette er understreget ved brug af sammenligninger med glubske, farlige dyr, som ulve: ”Vor Herre, Jesus Kristus, stod så tålmodigt blandt dem som et får, der står blandt de mest grummeste ulve”⁵¹ og ”Da de så Jesus, blev de glade som en ulv, der fanger et lam”⁵². I Peder-sens *Vor Froe Tider* sætter han følgende ord i Jesu mund: ”Så da mine uvenner greb mig, behandlede de mig som grusomme løver eller ulve, som sønderriver et uskyldigt lam.”⁵³ Skildringen af Jesus som et lam omgivet af ulve eller løver er naturligvis en reference til Kristus som *Agnus Dei* (Guds lam).

Uciviliserede folkeslag (især i Østen) blev ofte sammenlignet med hunde.⁵⁵ Ligesom hunde kan de ikke kommunikere Guds ord – de kan blot gø. Bru-gen af hunde som billede for jøderne er sandsynligvis baseret på bibelske forlæg: ”Udenfor er hundene og troldkarlene og de utugtige og morderne og afgudsdyrkerne og enhver, som elsker og øver løgn”.⁵⁶ I den gammeldanske version af Bonaventuras *Be-tragtninger over Kristi liv* fra ca. 1500 læser man:

*”Og [disciplenes] sorg blev større og mere, da de så deres mester og herre så ondskabsfuldt trukket [med et reb] som det spageste lam, der følger uden indsigelse derhen, hvor de usle hunde ville dræbe det.”*⁵⁷

Og senere i samme tekst:

*”Nu da de havde ledt ham tilbage til Pilatus, forfulgte de hunde trætteligt deres falske kæremaal med meget dumdristighed.”*⁵⁸

Peder Laales ordsprogsamling (citeret her fra 1506-udgaven) har denne korte floskel om jødernes formodede uforanderlige karakter: ”Kast en hund i Jordans flod, så er den stadig en hund som før”⁵⁹ – dvs. en nykristnet jøde forbliver altid en jøde.

I *Mandevilles Rejser* findes der en række beskrivelser af monstrøse racer og folkeslag. Det er ikke umuligt, at nogle af dem bygger på antijødiske stereotyper, en slags skjult eller forklædt hentydning til jøderne. For eksempel skriver Mandeville om en race hundehoveder *Cynophaly*, som er meget hengivne og tilbeder et afgudsbillede i form af en guld-okse:

*”Derfra og over det vestlige hav bevæger man sig ind i det rige, som kaldes Natumeran [...] De mennesker, der er født der, har et hundehoved og de kaldes Cynophaly på græsk [...] De tilbeder allesammen en okse, hvorfor de hver går med billedet af en gylden eller sølvfarvet okse på deres ansigt.”*⁶⁰

*Jøder tilbeder guldkalven; Bjäresjö,
Lund (ca. 1220) (<http://www.kalkmalerier.dk>)*

Vi har her en klar parallel til dyrkelsen af guldkalven (*Anden Mosebog* 32. 1–6), hvor disse halvhunde skal repræsentere jøderne. Ved at give oksetilbederne (jøderne) hundehoveder, mister de deres menneskelige egenskaber.⁶¹

Kvindagtige jødiske mænd

Et andet motiv, som findes i forskellige danske tekster, er den svage, umandige jøde. Man kan læse om, hvordan alle jøderne (dvs. også mændene) blev forbandet af Gud til at menstruere, fordi de havde udråbt ”hans blod komme over os!” (*Mattæus* 27. 25):

”[Pilatus:] ”Jeg er uskyldig i denne retvise mands blod!” Jøderne råbte: ”Hans blod skal komme over os og vore børn!” Det skete også af Guds hævn. Derfor fik de alle og har menstruation så længe, de lever, mens verden står. Men de havde ikke troet, at der skulle komme sådan hævn derefter.”⁶²

De blodtørstige jøder, der havde medført frelserens død, skulle nu for al evighed bære et tegn på deres brøde: menstruation. Derfor var jødiske mænd ikke ligesom andre mænd; de var knap mennesker. Deres karakter var tvetydig – på trods af en krop med et mandligt ydre havde de kvindelige kropsfunktioner. Den eneste måde, de kunne erstatte det tabte blod på, var at indtage – gerne kristent – blod. Og så blev denne myte en af årsagerne til, at man troede, jøder begik ritualmord og drak deres ofres blod.

Ifølge den middelalderlige roman *Kong Alexander* blev et folk lukket ind bag en høj mur i de kaspiske bjerge i Asien.⁶³ I *Mandevilles Rejser* er dette folk Israels ti forsvundne stammer:

”Og derfra sydpå nogle dages rejse, så kommer man til de første stenbjerge af Kaspan. Disse stenbjerge strækker sig vestpå ned til Amazonien. Jeg skrev om Amazonien før. Og i disse bjerge bor der mange jøder, lukket ind, af de ti stammer, som kun meget sjældent kan komme ud derfra. Hvis nogle skal

*komme ud derfra, skal de gå mod Amazonien, og dronningen ville ikke lade dem komme frem.”*⁶⁴

Denne korte tekst fortæller os to ting om disse jøder: For det første, at de er så svage, umandige og ukrigeriske, at selv amazonerne – kvinder endda! – kan holde dem lukket inde. Det passer meget godt med Christiern Pedersens billede af den kvindagtige menstruerende jøde. Det andet er, at jøder er et folk uden et hjemland. De er fordrevet til udkanterne fra verdens centrum – Jerusalem – og forhindret i at komme tilbage.

I andre europæiske versioner af *Mandevilles Rejser* står der, at når Antikrist kommer, vil han lukke jøderne ud fra disse bjerge. Så vil de invadere Europa og slå de kristne ihjel. De vil kunne genkende andre jøder, fordi de alle sammen kan tale hebraisk, og det er grunden til, at jøder stadig lærer hebraisk. Ifølge denne tradition udgjorde jøderne i de kaspiske bjerge en meget større trussel mod hele kristendommen end jøderne i den danske *Mandeville*-tradition.

Ågerkarle

Som tidligere beskrevet kunne jøderne ifølge *Det Nye Testamente* påvirke Pilatus, fordi han troede, at de ville give ham mange penge. Det er sandsynligt, at danske tilhørere ville have nikket genkendende til beskrivelsen af jøder og deres penge. Selv i Danmark blev penge, åger og jøder nemlig koblet sammen i forskellige tekster.

Pengelån mod renter (åger) er forbudt mellem ”brødre” ifølge Bibelen.⁶⁶ Denne form for lån slås udtrykkeligt fast som synd i flere middelalderlige tekster på dansk.⁶⁷ I en fortælling om Paulus’ nedstigning til helvede fra slutningen af det femtende århundrede læser man om, hvordan ågerkarle bliver straffet i helvede:

”Da så han et andet sted, fuld af både mænd og kvinder, og de åd allesammen deres egne tunger. Englen

*sagde til ham: ”Det er ågerkarle og de mennesker, der praktiserer åger og ikke har nogen barmhjertighed over for de fattige. Af denne grund bliver de nu straffet på denne måde.”*⁶⁸

Da jøder og kristne ikke blev regnet for ”brødre”, var det tilladt at låne til og fra hinanden. For jøder blev et erhverv som långiver en af de få måder, de kunne forsørge sig selv og deres familie og som var tilladt af myndighederne. I en diskussion af det niende bud i andagtsbogen *Sjælens trøst* (ca. 1425) er der et afsnit om, hvorvidt det er tilladt for en kristen at tage renter på et lån fra en jøde:

*”Må jeg tage rente fra en jøde eller en hedning?”
”Min kære søn, du må ikke tage rente fra nogen. Hvis du har taget rente fra en jøde, og du kender nogle kristne, hvis varer jøderne har falsk narret fra ham, så kan du give rentebeløbet til ham, men du kan ikke beholde det selv.”*⁶⁹

Det er svært at forestille sig, under hvilke omstændigheder en dansker kunne udlåne penge til en jøde – det skal bemærkes, at *Sjælens trøst* er en bearbejdelse af et tysk forlæg – men ikke desto mindre rådgives læserne her om, at de ikke må opkræve renter på et lån til nogen, hverken kristen, jøde eller hedning. På trods af at det ifølge Bibelen teknisk set var tilladt for jøder og kristne at låne penge mellem sig, bliver det her beskrevet som forbudt for kristne at praktisere udlån af penge med rente. Dette forbud for kristne ville have forstærket ideen om, at åger var et særlig jødisk foretagende. At jøder lånte penge mod rente måtte utvivlsomt have fremkaldt bitterhed og had mod dem, fordi det blev betegnet af kirken som en stor synd.

Efter at have nævnt jødernes grådighed i *Det Gamle Testamente* skriver Christiern Pedersen i sin *Jærtegnepostil*:

”Dette betyder især jøderne, som var ekstremt grådige i Det Gamle Testamente, og som stadig er det nu i vore dage, da de offentligt praktiserer åger.

Desværre har de i dag også mange venner blandt de kristne, som også deltager i åger. Selv om de ikke gør det så åbenlyst som jøderne, gør de det alligevel i hemmelighed, og dermed fordømmer de deres sjæle, da det er en stor dødssynd.”⁷⁰

Det faktum, at jøderne ikke boede i Danmark, betyder ikke, at de ikke blev omtalt i en samtidig kontekst i middelalderlige tekster. Oversætteren af *Sjælens trøst* kunne simpelthen have fjernet dem fra sin tekst og Pedersen kunne have undladt at nævne dem. Men jødernes påståede grådige og løgnagtige egenskaber var efter alt at dømme så velkendte, at det også blev betragtet som et didaktisk effektivt redskab i tekster for et dansk publikum.

Sprogets magt

Selv om nogle personer fra *Det Gamle Testamente* fremstilles neutralt eller – især når de betragtes som forløbere for nytestamentlige figurer – på en ærværdig måde, er de sædvanlige tillægsord, der beskriver jøder og jødernes adfærd, negative. De hyppigst forekommende er: *blind, forbandet, fortvivlet, ful, genvordig, grim, hoffærdig, slem, umild og vild* (*ful* og *umild* er de mest udbredte). Som vi allerede har set, bliver nytestamentlige jøder sammenlignet med ulve, hunde og løver, og de siges at være inspireret af Satan. Jøder *taler* ikke, når de vil sige noget — de foretrækker at *råbe* eller *skrige*, og det gør de tit alle sammen med én røst. En foreløbig gennemgang af *Gammeldansk Ordbogs* seddelsamling⁷¹ viser, at adskillige udsagnsord og navneord associeres med jøder:

Grumme løver og menstruerende mænd

På samme måde som kirkekunst kunne bruges til at udfylde ”hullerne” i prædikener (f.eks. ved at hjælpe tilhørerne med at identificere unavngivne gerningsmænd ved korsfæstelsen), kunne dette ordforråd udløse en række ideer, konnotationer og følelsesmæssige reaktioner om de mennesker, det beskriver. Efter at have hørt et udtryk som ”hånende skurk” ville tilhørerne automatisk have knyttet forbindelse mellem hånende og jøde og derefter mellem jøde og skurk.

Hvad der mangler og konkluderende kommentarer

Der er flere motiver, der er udbredte i andre europæiske kilder, som ikke findes i det gammeldanske materiale. Nogle af dem findes i kilder på svensk, f.eks. fortællingerne om en jøde, som angriber et kristent ikon med sit sværd, en jøde, som formidler kontakt mellem en biskop og djævelen, og en jøde, som kaster sin søn i en ovn, fordi sønnen havde taget nadver i en kirke – altså ikonoklasten, Satans mægler og barnemorderen.⁷³ I tre svenske kirker finder man endda den stærkt antijødiske ”jodeso” – et billede af jøder, der patter en so.⁷⁴

I latinske kilder finder man for eksempel en henvisning til jødiske giftblandere. Et brev om brøndforgiftning fra Gotland i midten af det fjortende århundrede indeholder to giftblanderes bekendelser tilstået kort tid, inden de blev brændt på bål. Blandt andet sagde de, at de blev betalt af jøder i Tyskland, og at ”*hele kristendommen er forgiftet af jøder og de værste af os.*”⁷⁵

I 1699 – næsten to århundreder efter min undersøgelses slutdato – har vi en hentydning til ritualmord i Danmark: En fattig kvinde prøvede at sælge sit spædbarn til Christian Vs hofjuvelér Meyer Goldschmidt. Hun troede, at jøder drak blod, og at de ville købe og slagte hendes barn for at udvinde dets blod.

Endnu et tankevækkende ”hul” i det danske kilde-materiale er de ”spildte muligheder” for at forulempe jøder. Vi har set, hvordan visse dage og læsninger fra evangelierne – passionssøndagens læsning Johannes 8. 48 - 59 og langfredaglæsningen Johannes 18. 1 - 19. 42 – udløste antijødiske prædikener. Men her var det ”kun” nytestamentlige jøder, der stod i skudlinjen. Andetsteds i Europa gav disse dage lejlighed til at tordne mod samtidige jøder. Det gav formentlig ingen mening for danske præster at dvæle ved samtidens jøder, som hans tilhørere sandsynligvis aldrig havde stødt på. Det er også bemærkelsesværdigt, at andre dage (f.eks. 10. søndag efter trinitatis med temaet Jerusalems ødelæggelse), som blev brugt i andre europæiske lande til at prædike mod jøder, ikke var lejligheder for danske prædikanter til at angribe jøder. Med undtagelsen af passionssøndags- og langfredagsprædikenerne er jøder ganske fraværende i det bevarede prædikemateriale på dansk.

I de danske tekster fra middelalderen er billedet af jøderne stort set fastfrosset som de onde nytestamentlige jøder, der plagede og myrdede Jesus. Det er et frygteligt billede, men manglen på et fysisk møde mellem kristne og jøder – på godt og ondt – betyder formodentlig, at dette billede ikke blev forværret i middelalderen. Vi har kun få henvisninger til ågerkarle og kvindagtige jøder. Anklager om, at jøder vanhelliger hostier, begår ritualmord og karnibalisme, spreder pesten osv. blev hverdagskost i Europa fra det tolvte århundrede med frygtelige konsekvenser for jøderne. Det er som om samtidsjøder ikke rigtig interesserede danskerne. I første omgang lyder dette sandsynligt nok, men der er to vigtige pointer at tage hensyn til. Den første handler om en mangelfuld kildeoverlevering. Mange håndskrifter fra middelalderen er blevet ødelagt på grund af reformatorisk iver eller brand, især de store brande i København i det attende århundrede. Det bevarede materiale er ikke nødvendigvis repræsentativt for det, der blev læst og skrevet i middelalderen. Den anden pointe er, at Poul Ræff oversatte og

Jøder som patter en so; Uppsala domkirke, det 14. årh.. Forfatterens eget billede.

trykte Johannes Pfefferkorns *De Judaica Confessione* til dansk i 1516. Bogen handler om samtidige jøders skik og ritualer under de store helligdage, *Rosh Hashanah* og *Jom Kippur*, og er stærkt antijødisk.⁷⁷ Der må have været et marked for en sådan bog, som handler om jøder i den moderne verden i stedet for nytestamentlige jøder. Med de nye religiøse strømninger og den lurende reformation i begyndelsen af det sekstende århundrede begynder danske forfattere at fatte interesse for disse samtidige jøder på en ny måde. Det er først på det tidspunkt, at danske forfattere bevæger sig væk fra middelalderens ”fantasijøde” og for alvor forholder sig til⁷⁸ deres samtids jøder.

NOTER

¹ Dvs. store dele af det nuværende europæiske Rusland, Aserbajdsjan, Ukraine, Georgien, Kasakhstan og Tyrkiet.

² Se Karsten Christensen, 'Jochim Jøde i Helsingør i 1592,' i *Dansk Jødisk Historie* 24 (1987), s. 11–16; Per Katz, 'De første jøder i Danmark,' i *Judisk liv i Norden*, red. af Gunnar Broberg, Harald Ringblom o.a. (Uppsala, 1988), s. 71–97, her s. 96.

³ Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews* (Philadelphia, 1993 [1943]), s.12–14.

⁴ Se for eksempel Augustinus' uddybning af Salmerne 58. 21 i *Enarrationes in Psalmos 51–60*, udg. af Hildegund Müller (Wien, 2004), s. 352–55.

- ⁵ Se Anna Sapir Abulafia, *Christian-Jewish Relations 1000–1300: Jews in the Service of Medieval Christendom* (Harlow, 2011).
- ⁶ Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 166–67.
- ⁷ »Jesus Kristus, der blev dræbt af jøder«; *De hellige Kvinder: En Lægende-Samling*, udg. af Carl Joakim Brandt (København, 1859), s. 43.
- ⁸ Se Jonathan Adams, »Kristi mordere: Jøder i danske passionsberetninger fra middelalderen«, i *Danske Studier*, 108 (2013; kommende).
- ⁹ Mattæus 26. 3, 57–68; Johannes 18. 13–24.
- ¹⁰ 1 Tessalonikerne 2.14–15.
- ¹¹ Apostlenes Gerninger 2. 23; 2. 36; 4. 10; 4. 27; 5. 30; 10. 39; 13. 27–28.
- ¹² F.eks. uvidende: Lukas 23. 34; Apostlenes Gerninger 3. 17; 1 Korinterne 2. 8; og vidende: Mattæus 21. 33–39; Johannes 9. 39–41; Johannes 15. 22–25.
- ¹³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 63. 4 i *Patrologia latina* 36, kol. 762–63.
- ¹⁴ Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, 3, 47. 5 (<http://www.new-advent.org/summa/4047.htm>).
- ¹⁵ Se Jeremy Cohen, *Christ Killers: The Jews and the Passion from the Bible to the Big Screen* (Oxford, 2007) for en gennemgang af opfattelsen af jøder som Kristi mordere.
- ¹⁶ Det er f.eks. jøderne, som korsfæster Jesus i følgende bønner: *Middelalderens danske Bønnebøger*, udg. af Karl Martin Nielsen, 5 bd. (København, 1945–82), I, s. 124 (nr. 30d); II, s. 290 (nr. 334i), s. 307 (nr. 343f); III, s. 85 (nr. 441j), s. 89 (nr. 443b), s. 90 (nr. 443d–e), s. 106 (nr. 463), s. 320 (nr. 686); IV, s. 160 (nr. 925f), s. 162 (nr. 925n), s. 394 (nr. 1130c), s. 436 (nr. 1154c); IV, s. 51–55 (nr. 857l). Christiern Pedersens *Vor Froe Tider*, en andagtsbog fra 1514, beskriver også jødernes grumme behandling og drab af Jesus *Christiern Pedersens danske Skrifter*, udg. af Carl Joakim Brandt og Th. Fenger, 5 bd. (København, 1850–56)(herefter: Pedersen, *Danske Skrifter*).
- ¹⁷ F.eks skriver forfatteren til den fiktive rejsebeskrivelse *Mandevilles rejser* fra 1484 om overraskelsen ved, at muslimer ikke tror, at jøder slog Jesus ihjel: »Ligeledes siger saracenerne, at jøderne er vantro og gør ilde ved, at de ikke ville tro Jesus, som var sendt til dem af Gud. De tror heller ikke, at han ville lade sig pine af jøderne, men at Jesus for til himmerige, og at jøderne pinte en anden«, *Mandevilles Rejse i gammeldansk Oversættelse tillige med En Vejviser for Pilgrimme efter Håndskrifter udgiven*, udg. af Marius Lorenzen (København, 1882), s. 65–66; jf. Koran 4. 157–58.
- ¹⁸ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 345, 355.
- ¹⁹ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 344, og jf. senere på s. 344 og to gange på s. 345.
- ²⁰ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 355; jf. Mattæus 27. 25.
- ²¹ Jf. oversættelsen fra græsk til moderne dansk: »Hans blod komme over os og over vore børn« (med konjunktiv).
- ²² Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 361; se også s. 359–60.
- ²³ København, Det Kongelige Bibliotek, Gammel kongelig Samling 1390, 4to, bl. 94^v–95^r.
- ²⁴ *Mariaklagen efter et runeskrevet Haandskrift-Fragment i Stockholms kgl. Bibliotek*, udg. af Johannes Brøndum-Nielsen og Aage Rohmann (København, 1929), s. 22 .
- ²⁵ Gammel Kongelige Samling 1390, 4to på Det Kongelige Bibliotek fra ca. 1450; *Svenska medeltidspostillor*, udg. af Gustaf E. Klemming og Bertil Ejder, 8 bd. (Stockholm, 1879–1974), VIII, s. 181; jf. Birgitta, *Åbenbaringerne*, Liber I, revelatio 30: 2.
- ²⁶ Gammeldanske paralleltekster til Ghemens tryk findes i håndskriftet AM 21, 4to, bl. 184^v–192^r i Den Arnamagnæanske Samling i København fra 1475–1500 og i en nu tabt version fra ca. 1500 og overleveret i en afskrift fra det attende århundrede.
- ²⁷ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. e1^v–2^v
- ²⁸ »Så fulgte de ham til byen med den allerstørste hån og spot«; *Jesu Passionsvandring*, bl. a4^r.
- ²⁹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. d3^v–d4^r.
- ³⁰ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. d1^v.
- ³¹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. e2^v–e3^f.
- ³² Jf. Mattæus 26. 67 og Markus 14. 65. Se også Crossan, *Who Killed Jesus?*, s. 118–32.
- ³³ Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 31, 4°, bl. 42ra.
- ³⁴ Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 31, 4°, bl. 33^{fa}; obs. brugen af nutidsformen »spiser«.
- ³⁵ Nielsen, *Middelalderens danske Bønnebøger*, I, s. 87 (nr. 16), III, s. 314 (nr. 679), IV, s. 5–6 (nr. 838), s. 51–55 (nr. 857l), IV, s. 310 (nr. 1045).
- ³⁶ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. c3^v. Obs. i Evangelierne (Mattæus 27. 29; Markus 15. 18; Johannes 19. 3). Er det romerne, ikke jøderne, der udfører denne handling
- ³⁷ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 356
- ³⁸ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. c2^v–3^r; d4^v, jf. Johannes 19. 23–25; bl. e3^v, jf. Mattæus 27. 34; Salmerne 69. 21.
- ³⁹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. f3^v; jf. Johannes 19. 34.
- ⁴⁰ Se Skibby, Roskilde, ca. 1350, Keldby kirke, Roskilde (ca. 1325) og Jetsmark kirke, Jylland (1474).
- ⁴¹ Nielsen, *Middelalderens danske Bønnebøger*, IV, s. 52 (nr. 857l).
- ⁴² Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 352–53.
- ⁴³ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 347, 367.
- ⁴⁴ Uppsala Universitetsbibliotek, C 56; *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 479–82.
- ⁴⁵ Om jødisk omskærelse i Jesu tid skriver Pedersen (*Danske Skrifter*,

I, s. 129): »Og dengang skulle der skæres et stykke af den fremste del af et barns penis med en flintesten. Thi omskærelsen var så pinefuld og voldsom, døde mange børn deraf.«

⁴⁶ Gotfred af Ghemen, *Jesu Barndoms Historie* (København, 1509); *Danske Folkeboøger fra 16. og 17. Århundrede*, udg. af Jacob Peter Jacobsen, Richard Jakob Paulli og Jørgen Ulrik, 14 bd. (København, 1915), I, s. 29–105.

⁴⁷ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 9.

⁴⁸ *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 121–29.

⁴⁹ Johannes 8. 44.

⁵⁰ *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 123.

⁵¹ *Svenska medeltidspostillor*, III, pp. 123.

⁵² Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. b2^v.

⁵³ Christiern Pedersens langfredagsprædiken i *Jærtegnspostillen*; Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 351.

⁵⁴ Pedersen, *Danske Skrifter*, II, s. 361.

⁵⁵ Johannes 1. 29.

⁵⁶ Debra Higgs Strickland, *Saracens, Demons & Jews: Making Monsters in Medieval Art* (Princeton & Oxford, 2003), s. 204

⁵⁷ Åbenbaringen 22. 15; jf. også Esajas 56. 10, Salme 22. 16, 20, Salme 59. 6, 14. Om sammenligning mellem jøder og hunde se Kenneth R. Stow, *Jewish Dogs: An Image and Its Interpreters* (Stanford, 2006).

⁵⁸ Det Kongelige Bibliotek, Stockholm, A 31, bl. 75rb.

⁵⁹ Det Kongelige Bibliotek, Stockholm, A 31, bl. 75vb.

⁶⁰ Gotfred af Ghemen, *Peder Laales ordsprog* (København, 1506), bl. glv (nr. 592).

⁶¹ Lorenzen, *Mandevilles Rejse*, s. 103–04.

⁶² Hundehoveder blev også associeret med saracenerne i middelalderen; John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Cambridge [MA], 1981), s. 67.

⁶³ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 355–56. Se også Irven Resnick, 'Medieval Roots of the Myth of Jewish Male Menses', *Harvard Theological Review*, 93 (2000), s. 241–63; Willis Johnson, 'The Myth of Jewish Male Menses', *Journal of Medieval History*, 24 (1998), s. 273–95; Bettina Bildhauer, 'Blood, Jews, and Monsters in Medieval Culture', i *The Monstrous Middle Ages*, red. af Bettina Bildhauer og Robert Mills (Toronto, 2003), s. 75–96.

⁶⁴ Se Andrew Runni Anderson, *Alexander's Gate: Gog and Magog and the Inclosed Nations* (Cambridge, MA, 1932).

⁶⁵ Lorenzen, *Mandevilles Rejser*, s. 158. Historien om jøderne i de kaspiske bjerge kendes i det østnordiske område gennem den forsvenske tekst *Aff konung Alexander* (ca. 1380) udg. af Gustaf E. Klemming (Stockholm, 1862), s.130–33). Historien om de røde jøder behandles i Andrew Colin Gow, *The Red Jews: Antisemitism in an*

Apocalyptic Age 1200–1600 (Leiden, 1995).

⁶⁶ Nogle nyere danske teologer er gået så langt at påstå, at Antikrist vil være af jødisk afstamning: Nicolaj Gottlieb Blædel, *Udvidet Confirmations-Undervisning efter evangelisk-luthersk Kirkelære* (København, 1884), s. 821–24 og Johannes Kok, *Det hellige Land og dets Nabolande i Fortid og Nutid: Til Vejledning og Opbyggelse for Bibellæsere* (København, 1878), s. 89; jf. Abraham Alexander Wolff, *Talmudfjender: Et Genmæle mod de seneste Angreb paa Jøderne og Jødedommen* (København, 1878), s. 385–96.

⁶⁷ Anden Mosebog 22. 25; Tredje Mosebog 25. 35–37; Femte Mosebog 23. 20–21.

⁶⁸ For eksempel *Modus confitendi* (Bruun 1866: 6).

⁶⁹ Brandt, *De Hellige Kvinder*, s. 25.

⁷⁰ *Sjælens Trøst* („Siæla Trøst“) (*Cod. Ups. C 529 og Cod. Holm A 109*), udg. af Niels Nielsen, 2 bd. (København, 1937–52), I, s. 102.

⁷¹ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 243.

⁷² Seddelsamlingen er Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs arbejdsredskab ved redigeringen af Gammeldansk Ordbog, den store videnskabelige ordbog over det danske sprog i middelalderen, som dækker perioden 1100–1515; samlingen er tilgængelig online: <http://gammeldanskordbog.dk/>.

⁷³ Langt størstedelen af forekomsterne i denne kategori findes i lægebøger.

⁷⁴ Henholdsvis Uppsala Universitetsbibliotek, C 528, bl. 131^v–32^f, Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 34, bl. 11vb–12rb og 9ra–b.

⁷⁵ Uppsala domkirke, det 14. århundrede, Husby-Sjutolft og Härkeberga kirker, begge i Uppland, 1480erne.

⁷⁶ »Tota Christianitas est per Judæos et pessimos nos intoxicata«, *Diplomatarium suecanum*, nr. 4655; tilgængeligt online med SDHK-nummer 5883 i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, <http://www.riksarkivet.se>. Se også Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 104, og Dick Harrison, *Stora döden* (Stockholm, 2000), s. 405.

⁷⁷ Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 125.

⁷⁸ Se Rafael Edelmann, 'Dansk Bog om Antisemitisme', i *Jødisk Samfund* 22 (september 1948), s. 10–11; Martin Schwarz Lausten, *Kirke og Synagoge: Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoks (ca. 1100 – ca. 1700)* (København, 1992), s. 108–32; Pil Dahlerup, *Sansefuld middelalder: Litterære perspektiver på danske tekster 1482–1523* (Aarhus, 2012), s.157–58; Jonathan Adams, *Lessons in Contempt: Poul Reff's Translation and Publication in 1516 of Johannes Pfefferkorn's »The Confession of the Jews«* (København, 2013 [kommende hos Danske Universitets-Jubilæets danske Samfund]).

Forfatter Sally Altschuler

"Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller"

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

Forfatteren Sally Altschuler har skrevet over 30 børnebøger. I 2011 sprang han ud som voksenforfatter med slægtsromanen *En engel bag øret*, der er baseret på hans egen familiehistorie. Rambam har talt med ham om forholdet mellem fiktion og fakta, om en talende hest ved navn Hillel og om gentagne gange at melde sig ind og ud af Mosaisk Troessamfund.

Af Helene Apelt

”Tak til hele min familie, uden hvem jeg havde været nødt til at digte alt dette helt selv.”

Med disse indledende ord sender Sally Altschuler en kærlig hilsen til sin familie, der gennem generationer – intetanende om forfatterens forehavende – har bidraget til slægtsromanen *En engel bag øret*. Et værk, der også er udkommet i en børnevenlig udgave med titlen *Min tipoldefar var russer og havde slangekrøller*. Det er vel at mærke en slægtsroman, for som takketalen antyder, holder værket sig ikke på den faktisk korrekte side af virkeligheden. Selv siger Sally Altschuler om troværdigheden i de to fortællinger: *”Måske er fortællingerne ikke troværdige som tyngdeloven. Men som litteratur kan de ikke være mere troværdige, end de er.”* Han understreger da også – som den historiefortæller han er – at vores virkelighed er noget, vi selv skaber:

”Virkeligheden er noget, som vi konstant skaber, i og med at vi fortæller om vores omverden. Virkeligheden bliver skabt af vores fortællinger. Vi finder

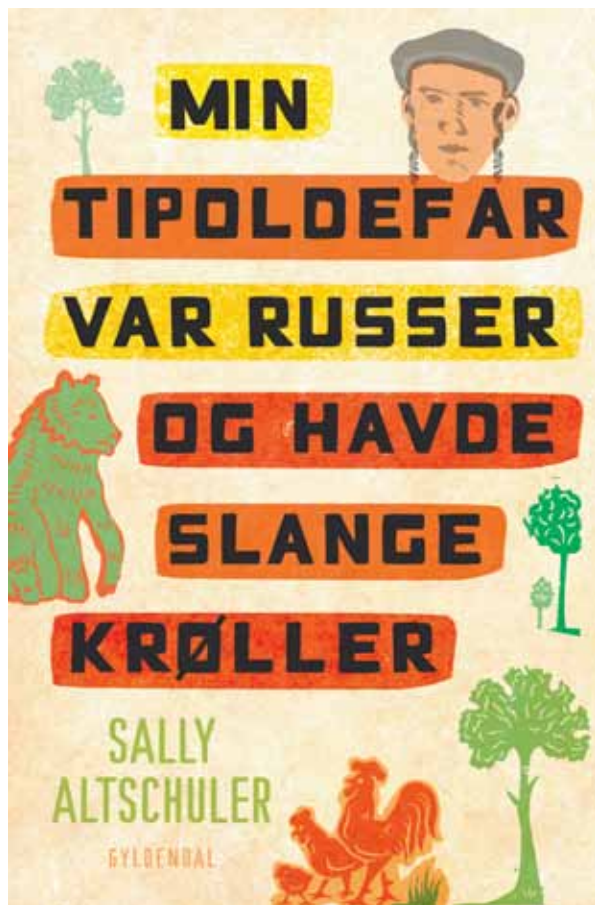
ikke på vores fortællinger ud fra virkeligheden. Vi skaber virkeligheden via vores fortællinger.”

Grundmaterialet er forfatterens egen slægtshistorie. Han fører os fra fra 1860’ernes Rusland frem til farfaderen Feivel Altschulers ankomst til Danmark den 14. maj 1912 – samme dag som Christian den Tiende blev udråbt til konge. Men historien om, hvordan Sally Altschulers familie blev dansk, er spædet op med fantasifulde karakterer som den vodka-drikkende dværg Pinke, en oprørske rabbiner-datter, en bevinget engel og en talende bjørn, fnisende køer, en filosofisk ræv og dumme høns. Og tipoldefaren Berel Hiswerovitz, der ifølge pålidelige kilder kunne tale med disse dyr.

Fiskekrogen

Berel lærer at tale med dyrene, da han en forårsdag i 1868 er på vej hjem til Antonovka, en ubetydelig flække i den russiske zars enorme imperium. Her

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

bliver han stoppet af en bjørn, der vil have ham til at fjerne en fiskekrog, der har sat sig fast i dens store lab. Da bjørnen er luntet væk efter den vellykkede redningsaktion, diskuterer Berel til sin egen overraskelse dette usædvanlige møde med sin hest Hillel, der er opkaldt efter en jødisk lærer.

– Sig mig engang, sagde den bjørn virkelig tak? spurgte han Hillel.

– Hvad ellers? sagde Hillel. Han havde naturligvis ikke forventet et svar, men oven på alt det, som var sket, overraskede det ham kun en lille smule. (...)

– Huh, sagde han. – Er det dig, Hillel, der pludselig kan tale, eller er det mig, der kan noget, jeg ikke kunne før?

Hillel fortsatte sit rolige trav.

– Hvad ved jeg, jeg er jo kun en hest.”

Begge bøger udkom i 2011, men Sally Altschuler skrev først *Min tipoldefar var russer og havde slangekrøller*. Den fabulerende fortælleglæde og den Gabriel García Márquez-inspirerede magiske realisme, som præger børnebogen, har også fundet vej til *En engel bag øret*. Det er de kaglene suppehøns, der tror, at de er på vej til landet, der flyder med korn og orme frem for slagtebænken, et godt eksempel på. Hønsene vil Berel dog ikke tale med, for tænk nu hvis de endte på hans egen tallerken! Sally Altschuler nævner den sludrende facon, uhøjtideligheden og det udflydende forhold mellem fiktion og fakta som vigtige komponenter i begge værker:

”Jeg tror, at der er en uhøjtidelighed i *En engel bag øret*, som jeg henter fra mit børneforfatterskab. Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller.” Nu

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

skal I kraftedeme bare høre.” Allerede i første klasse blev jeg smidt ud af timerne, fordi jeg snakkede for meget og skulle fortælle for mange historier. Men der er helt andre dybder i En engel bag øret, som handler om svigt og skuffelse.”

Jødevejen i Antonovka

Berel er familiens – og fortællingens – naturlige midtpunkt og ydermere tipoldefar til fortælleren Sally Altschuler. Berel deler de sorger, som han ikke har lyst til fortælle andre, med sin trofaste hest Hillel. For tilværelsen i den lille flække Antonovka er hård og ubarmhjertig. Børnedødeligheden er høj, pogromer er der rigeligt af, og unge jødiske mænd tvinges til at aftjene værnepligt i årevis. Det vidner onkel Jankls historie om. Efter 18 år i zarens tjeneste kan han endelig vende hjem til familien i Antonovka som et mærket menneske. Undervejs har han glemt de mest grundlæggende jødiske leveregler. Vi følger Hiswerovitzernes kamp for at overleve den seje tilværelse på Jødevejen, mens verden omkring dem er under hastig forandring. Det er en brydningstid, hvor de drastiske ændringer i det regelbundne jødiske samfund fører til opbrud og emigration. Rabbinerdatteren Fruma flygter – med hjælp fra Berel og Hillel – sammen med den unge hasid Arele. Mens Berel har indordnet sig den herskende samfundsorden, bryder den gravide Fruma det lille shtetl-samfunds normer og gifter sig med sin elskede Arele. Hun vil også revolutionere verden og deltager i attentatet på zar Alexander den Anden i 1881.

De mange forandringer ude i verden sætter deres præg på den traditionelle tilværelse på Jødevejen. Revolutioner, demonstrationer, pogromer og jernbanens fremrykken gør et uudslætteligt indtryk på familien Hiswerovitz. Samtidig med at Berel prøver at holde sammen på familien, begynder han at tvivle på rabbinerens autoritet. For selv rabbineren kan ikke give ham fornuftige svar på hans mest påtrængende spørgsmål. Intet under at han tyr til samtaler

*Bryllupsbillede fra Dnepropetrovsk 1912.
Farmor Dunya og farfar Feivel.*

med sin hest, når tvivl og frustrationer nager. Det faktum, at Berel kunne tale med dyrene – for det er et faktum, siger Sally Altschuler – hænger sammen med, at han er en tvivler, der sætter spørgsmålstegn ved tingenes tilstand uden at fordømme:

”Han er tvivleren, der peger udad. Det er derfor, han kan tale med dyrene. Han har øre for det. Han er en, som ikke tager alting for givet. Det er et sundt karaktertræk. Det kan godt være, at man ikke bliver lykkelig af det, han blev ikke specielt lykkelig af at have det sådan. Måske fordi han valgte at holde sin tvivl for sig selv. Men set fra et menneskeligt synspunkt er det prisværdigt.”

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

"For det er absolut en jødisk familiehistorie, måske meget mere jødisk end jeg er, hvis man kan gradboje det at være jøde. Selvom jeg et par gange har meldt mig ud af Det Mosaiske Troessamfund, spiser svinekød (dog ikke ret meget) og i øvrigt ikke overholder nogen af alle de jødiske regler og forskrifter, har giftet mig med en shikse, kun sjældent viser mig i Københavns synagoge, ikke har opdraget vores børn som jøder og ikke har det fjerneste ønske om at bo i Israel, så er det alligevel sådan, at når jeg bliver spurgt, og forresten også når jeg ikke bliver det, altid vil sige om mig selv, at jeg er jøde. Det, synes jeg, er forunderligt."
(En engel bag øret, s. 8).

Sally Altschuler understreger, at det er påfaldende, at stilen i *En engel bag øret* er så munter, når bogen er befolket med så mange ulykkelige mennesker: *"Der er faktisk ikke ret mange, der bliver lykkelige, når det kommer til stykket. Det er egentlig mærkeligt, for det er jo en munter fortælling."*

Selvom han gør en pointe ud af, at værkerne *ikke* omhandler Holocaust, er det svært at vige udenom de seks millioner jøder, der omkom under 2. Verdenskrig. For som han siger, ligger det der som en klangbund i fortællingen: *"Alle, der læser romanen nu, ved, at det kommer. Det er ligesom på en indisk citar, hvor der er en masse strenge, som du ikke rører. De ligger der bare og klinger med. Sådan er det med Holocaust her. Den er der, og den er uafviselig, og den giver dybden. Fordi vi ved, at den er der. Bogens personer ved det ikke."*

Fra et socialdemokratisk boligbyggeri i Valby til 1860'ernes Antonovka

Sally Altschuler blev født på den anden side af krigen i 1953 og voksede op i et socialdemokratisk

boligbyggeri i Valby med sine forældre og to ældre søskende. Som ung hippie fyldte det jødiske ikke meget i hans bevidsthed. Men i løbet af 1980'erne trængte familiehistorierne sig på, og han begyndte at optage kassettebånd med Faster Sara, som ikke var bleg for at snakke. I takt med hans gryende interesse for slægtsforskning fik den jødiske identitet en mere fremtrædende rolle.

"Min opfattelse af mig selv som jøde har undergået en forandring, i takt med at jeg har arbejdet med materialet. Der er faktisk sket det, at jeg meldte mig ind i Troessamfundet igen igen. Jeg har meldt mig ud og ind nogle gange, alt efter hvordan min fornemmelse var. Nu trak jeg så meget på det, så jeg tænkte: "Aj, jeg bliver sgu nok nødt til at være medlem." Det jødiske aspekt er blevet skubbet længere frem i min bevidsthed. Jeg er ikke blevet mere religiøs, overhovedet ikke. Jo mere jeg beskæftiger mig med religion, jo mere tåbeligt synes jeg, det er. Men det er jo sådan et eller andet med oprindelse. Hvem fanden er vi, og hvad er vi rundet af? Hvordan nedarves fædrenes dyder og synder? Jeg har beskæftiget mig længe med det, så når man går så meget ind i det, så fylder det mere og mere."

Slægtsromanerne er skrevet på baggrund af de lange samtaler med Faster Sara, der blev født i København den 10. november 1912, umiddelbart efter at Sally Altschulers farfar Feivel Altschuler og farmor Dunya, født Hiswerovitz, kom til byen. I starten havde han ikke en klar fornemmelse af, at han ville skrive en roman, men med tiden tog idéerne og personerne form:

"Udgangspunktet er alle de kassettebåndoptagelser, jeg lavede med Faster Sara. Jeg startede med mine interviews i 1980'erne. På et tidspunkt blev det klart for mig, at her lå der guld. Jeg vidste hele tiden, hvor jeg skulle begynde. Det var den historie med Berel og bjørnen, hvor Faster Sara fortæller: "Jamen altså din tipoldefar, han kunne snakke med dyrene. Det vidste alle." Hun syntes, det var en vidunderlig historie. I begyndelsen tænkte jeg i børne-

"Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller"

Sally Altschuler og sønnen Simon besøgte Antonovka i 2006.

historier. Da jeg kom ind i stoffet, begyndte jeg på researchen. Der ændrede det karakter, efterhånden som jeg virkelig begyndte at researche og f.eks. fik fat i gamle dokumenter fra arkiver i Polen.”

Antonovka revisited

Sally Altschuler har gjort meget ud af research-fasen og har bestræbt sig på at skabe en autentisk atmosfære. Han har hentet inspiration i de jødiske universer, som de jiddisch-sprogede forfattere Sholem Aleichem og Isaac Bashevis Singer skabte. I 2006 fik han et rejselegat fra Kunstrådet, så han kunne tage på research-rejse til Antonovka og Odessa. Hans 17-årige søn Simon tog med.

”Inden jeg vidste, hvor Antonovka lå, havde jeg anbragt det et tilfældigt sted på kortet, hvor jeg syntes, det kunne passe. Så finder jeg rent faktisk ud af, hvor Antonovka ligger. Og så viser det sig, at det ligger inden for en radius af 10 km af det sted, hvor jeg havde anbragt det. Det er shocking! Der var jo et rimeligt stort område at tage af.”

Rejsen tilbage til Antonovka beskriver Sally Altschuler som en unik oplevelse, der modbeviste hans fordomme om det tidligere Østeuropa:

”Jeg vidste, at Hviderusland var Europas sidste diktatur og var forberedt på det værste såsom lukket-hed og østtyske tilstande. Det var fuldstændig det modsatte. Vi blev modtaget med en åbenhed og en

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

gæstfrihed, så du tror, det er løgn. Vi kom ind på rådhuset en fredag eftermiddag i Kalinkovich og skulle spørge om nogle ting.

”Jamen sæt jer ned, I skal have noget te.”

Hende, der sad på kontoret, slog ting op for os og ringede rundt fra Herodes til Pilatus for at hjælpe. Så tog vi ud til Antonovka og mødte en kvinde med sit lille barn. Hun hjalp os med at finde nogle af de gamle damer. Heldigvis havde vi en glimrende tolk, så vi kunne tale ret ubesværet med dem. Det var forrygende.”

Han tilføjer: *”Vi fandt vejen, hvor min farmor var født. Der bor ikke nogen jøder længere i Antonovka, men den hedder stadig Jødevejen. Der er imidlertid et par hundrede jøder i Kalinkovich få kilometer derfra. Der fandt vi en mand, der hed Itzhak Hiswer – ligesom min farmor. Familien droppede ”owitz” på et tidspunkt. Itzhak var født på Jødevejen. Han var generationen efter min farmor. Vi kunne ikke finde nogen navne, der passede, men han var sikker på, at vi var i familie, for der var ikke så mange, der hed Hiswer derude. Det løb os koldt ned ad ryggen.”*

Under skrivefasen allierede han sig med sin gamle klassekammerat Jan Schwarz, der underviser i jiddisch ved Lunds Universitet. Han læste manuskripterne og korrigerede for fejl. Men han nåede ikke at tjekke titlen på *Min tipoldefar var russer og havde slangekrøller*, før den kom i tryk, erkender Sally Altschuler. *”Da han så titlen, ringede han til mig og sagde: ”Din tipoldefar var kraftstjelele ikke russer. Han var jøde. Han var i hvert fald ikke russer.” Russer, det var jo en nationalitet, og det var jøde også. Det stod i deres papirer, om de var det ene eller det andet. Titlen holder ikke.”*

I forbindelse med historien om Gesia Gelfman oplevede Sally Altschuler noget nær det modsatte. Han opfandt nemlig to stærke kvindelige karakterer for at kunne skildre brydningstiden i den jødiske verden. Til det formål fik han brug for Fruma og hendes veninde Gesia Gelfman:

”I det hele taget er der virkelig meget, som jeg ikke ved. Der er mange huller i historien, men det skal ikke forhindre mig i at kaste mig ud i denne beretning. Jeg bilder mig ind, at jeg, ufuldstændigheden til trods, har tilegnet mig en del viden om de begivenheder, den omhandler, og desuden er det jo netop således, at historien i det hele taget har det med at hele sig selv. Lakunerne er som den bløden- de flænge, min tipoldefar efterlod i bjørnens lab, de lukker sig selv.

Fortællingerne standser blødningen, ordene danner særskorper på historiens rifter, og med tiden dannes der virkelighed der, hvor der før blot var hvide pletter i den store erin- dring. En virkelighed ganske som alt det, der er udenom. På bjørnelabben bliver måske et ar tilbage, men ikke engang det er der efter de revner i historiens uendelige korpus, som fortællingen heler.

En historie kan være nok så sand, men hvis ikke den fortælles, så er den ikke virkelig. Og omvendt. Der findes ingen virkelighed, som ikke er fortalt. Sandheden og virkeligheden er ikke nødvendigvis det samme. Hvis man kan tillægge historier nogen iboende stræben, så er det en stræben efter at blive virkelige. Således også med fortælleren, mig, Sally Salomon Altschuler, en mand med et pigenavn. Jeg vil også være virkelig, og derfor denne fortælling om, hvorledes det gik til, at jeg blev født og voksede op i Danmark, dette lille forblæste kongedømme, et perifert sprogområde og et randområde i jødisk kultur.” (En engel bag øret, s. 7-8).

”Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller”

"Jeg har brug for en karakter, der bryder ud, for jeg skal ud i verden. Og måske fordi Fruma repræsenterer et eller andet, som jeg kan identificere mig med. Da jeg begynder at lave hendes historie, giver jeg hende en veninde, som er revolutionær og jøde, og som er stukket af fra et arrangeret ægteskab. Hun hed ikke Gesia Gelfman i starten, men så finder jeg ud af, at hun denondebroderemig har eksisteret. Hun hed Gesia Gelfman, og hun var med i den gruppe, der myrdede zar Alexander den Anden ved et bombeattentat i marts 1881. Hele gruppen blev arresteret og henrettet, undtagen hende, for hun var gravid. Hun føder så et barn i fængslet, der tilstøder komplikationer, og hun dør relativt kort tid efter

fødslen. Det interessante ved den historie er, at da hun føder i fængslet, er zarens livlæge til stede, hvilket han normalt ikke er, når folk føder i et fængsel. Det er meget mærkeligt. Men det er historisk korrekt. Det er endnu mere mærkeligt, at hun dukkede op i min fortælling. Hun var dukket op i min fortælling, inden jeg vidste, at hun fandtes."

Som afrunding på den utrolige, men sande historie siger Sally Altschuler: *"Det bekræfter mig kun i min forestilling om, at virkeligheden ikke er noget, der er fuldstændig uforanderligt og uafhængigt af bevidstheden. Den er relativ."*

"Dybest set opfatter jeg mig selv som en fortæller"

Josefs første skoledag i den lokale skole i Baiertal, Tyskland i 1929.

Et liv i billeder

Billederne i denne artikel er hentet fra Josef Kaufmanns fotoalbum. I denne fantastiske billedsamling er det meste af Josefs livshistorie illustreret. Samlingen af familie billeder fra 1920'erne og 1930'ernes Tyskland kunne let være gået tabt under Holocaust, men heldigvis tog Josef billederne med sig, da han forlod Tyskland i 1939, og de har siden fulgt ham på hans lange rejser. Undervejs er flere naturligvis kommet til, så albummet indeholder, for blot at nævne nogle få eksempler, billeder fra soldatertiden i Nordafrika og fra de tidlige år i staten Israel, samt billeder af den familie, Josef stiftede i Danmark. Rambam har været så heldig at få en guidet tur gennem albummet og mulighed for at udvælge nogle af de bedste billeder.

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

Den 9. maj 1997 interviewede Allan Shapiro Josef Kaufmann i hans lejlighed på Østerbro i København. Interviewet blev foretaget som led i Steven Spielbergs indsamling af vidnesbyrd fra Holocaust-overlevende, det såkaldte *Survivor of the Shoah Visual History Foundation*. I løbet af en enkelt forårsdag fortalte Josef hele sin spændende livshistorie. Om barndommen i Tyskland, om *Chalutz*-tiden i Danmark, om rejsen til Palæstina og soldatertiden i Nordafrika og endelig om at slå rod i Danmark. Rambam bringer her historien med uddrag fra interviewet.¹

Af Katrine Hassenkam Zoref

Josef Kaufmann blev født den 2. juli 1923 i den lille by Baiertal i Sydtykland som søn af Cäsar og Rosa Kaufmann. I 1921 var broderen Berthold kommet til verden, og i 1929 kom endnu en bror, Siegmund. Josef voksede således op som den midterste i en søskendeflok på tre brødre. Slægten havde i flere århundreder levet i området og var på alle måder en del af det tyske samfund. F.eks. tjente både Josefs far og onkel i den tyske hær under 1. Verdenskrig.

Et jødisk hjem

Familien var ikke velhavende, men klarede sig rimeligt, også selv om krisen i starten af 1930'erne og den nazistiske magtovertagelse gjorde livet sværere. Cäsar Kaufmann var handelsmand og forsørgede

sin familie ved at handle med kvæg, hvilket var en ganske almindelig beskæftigelse blandt jøder i området. Rosa Kaufmann var hjemmegående og holdt hus efter de jødiske forskrifter. Josef beskriver sit barndomshjems religiøse traditioner således:

”Vi var faktisk et rigtig religiøst hjem, hvor der blev holdt shabbat og alle helligdage og Pesach med alle de strenge regler. Min far gik til synagogen og troede meget på, da de dårlige tider kom, at `Vor Herre skal nok hjælpe`... Min mor har allerede om torsdagen forberedt det hele [til sabbat]. Vi bagte selv Chalalah, det der flettebrød, som man bagte til sabbat. Alle forberedelser blev lavet efter alle regler. Det var virkelig en helt anden stemning over sabbatten, og jeg kan huske, at min far gik til synagogen, så længe der var synagoge i selve landsbyen, og da der ikke

¹I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

var mere, skulle vi gå tre kilometer til Wiesloch, der var det næste sted, hvor der var minjan... Jeg kan huske synagogen helt nøjagtigt. Jeg skulle altid gå med min far, og sabbat efter synagogen mødtes de få jøder, der var og snakkede sammen og hyggede sig sammen, og det kan jeg huske helt tydeligt.”

Josef og hans brødre gik i den lokale skole, hvor de var de eneste jødiske børn. Han havde mange venner og var meget glad for at dyrke sport, især fodbold. Josef spillede først på landsbyens fodboldhold og senere i en jødisk fodboldklub i den nærliggende større by Heidelberg. Antisemitismen var ikke noget, han mærkede til i sin barndom, heller ikke i de første år, efter at Hitler var kommet til magten. Man vidste udmærket, hvem der havde nazistiske sympatier, men der var ikke en udbredt antisemitisme i det område.

Krystalnatten

Krystalnatten den 9. november 1938 blev på mange måder et vendepunkt for jøderne i området, og dermed også for Josefs familie. På det tidspunkt var Josef i lære som klejnsmed i Mannheim. Lærepladsen var kommet i stand gennem en jødisk organisation, hvis formål var at give unge jøder en uddannelse, så de kunne forlade Tyskland og forsørge sig selv ved et håndværk. På det tidspunkt var man nemlig helt klar over, at der ikke var en fremtid for jøder i Tyskland, en erkendelse, som Josef også kom frem til i en ret tidlig alder. Josef beretter om sin oplevelse af Krystalnatten og tiden umiddelbart efter:

”Jeg kom cyklende om morgenen til værkstedet i skolen, og så står der nogle SS-mænd. Skrub af! [råbte de] Og de sparkede efter os. Og vi var hurtige og af sted på cyklen. Og der fik jeg allerede at vide af nogle andre, som kom cyklende der, at i Mannheim brændte synagogen... Jeg cyklede hjem til den familie, hvor jeg boede, og så kom nogle SS-folk og arresterede manden, der hvor jeg boede, Hochmann hed familien. Og de tog mig også med på Polizeiprä-

Josefs far og onkel var begge soldater i den tyske hær under 1. Verdenskrig. Her er det onklen i tysk uniform.

sidium [politistationen]. Der var massevis af jøder, som var arresteret, og efterhånden tog de dem ud på biler og kørte dem væk, og de kom til Dachau dengang i koncentrationslejr. Jeg var så heldig, at der pludselig kom en SS-mand hen til mig, Gestapo, og så sagde han: 'Hvor gammel er du?' Og jeg sagde: 'Jeg er 15'. 'Kan du se at skrubbe af, og gå ud!' Og der slap jeg, så jeg ikke kom i koncentrationslejr... Jeg kom så hjem igen til den familie, og så var jeg jo meget interesseret i, hvad der var sket i mit eget hjem i Baiertal. Hvad der var sket med mine forældre og onkel, som også boede der. Først skulle jeg sådan lige hjælpe de mennesker der. Der var konen tilbage i familien, og jeg blev sendt ud og ordne forskellige ting. De fleste var jo meget bange for at gå på gaden, men da jeg ikke så jødisk ud, som man

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

Josef i lære som klejnsmed i Mannheim, Tyskland i 1938.

sagde i Tyskland, der har man jo haft de typer, som så jødiske ud, og altså de var jo bange for dengang at gå på gaden i det hele taget. Men altså gik jeg i forretninger, hvor der stod 'Juden unerwünscht'. Og jeg var altså ikke bange. Men så rejste jeg hjem... Så har jeg set vores hus. Vinduerne var slået ind, og der var maling sprøjtet på huset. Min far og min onkel var væk. De var kommet til Dachau i koncentrationslejr. Det var selvfølgelig en meget stærk oplevelse for mig...

Og kort efter har man alligevel set fra jødiske organisationer, at man skal se at få børnene ud af Tyskland. Og der kom min bror [Berthold] allerede i december måned 1938 til England. England optog nogle jødiske børn. Men min far var ikke meget for det. Han ville holde familien sammen. Han var imod, men han kunne alligevel se til sidst, at der var næsten ikke andre muligheder."

Faren og onklen blev senere hjemsendt fra Dachau på grund af massiv overbelægning i lejren. Det betød dog på ingen måde, at familien nu kunne føle sig tryk. Fremtiden i Tyskland så sort ud for jøderne, og Josef gik med ønsket om at forlade landet. I april 1939 fik han brev fra en jødisk zionistisk organisation, som tilbød ham at komme på en forberedelseslejr i Hamburg med henblik på emigration til Palæstina. På baggrund af denne fire ugers forberedelseslejr blev Josef erklæret fysisk og psykisk egnet og fik certifikat til indrejse i Palæstina. Josef kom dog ikke af sted i første omgang. Faren, som inderligt ønskede at holde familien samlet, satte sig nemlig imod.

Til Danmark med Chalutz

Da der igen kom brev fra Berlin med tilbud om endnu en forberedelseslejr i Hamburg, slog Josef

"I Danmark, der ved jeg, der går det godt"

Josef med sit fodboldhold fra den jødiske fodboldklub i Heidelberg i 1938. Josef sidder yderst til højre. I midten sidder broderen Berthold.

dog til trods farens modvilje, og i september 1939, lige efter at Tyskland havde invaderet Polen, drog Josef til Hamburg og kort tid derefter videre til Danmark. Om turen til Danmark og opholdet hos plejefamilien Dalgaard-Hansen på en gård i Sydvestsjælland nær Glumsø fortæller Josef:

"Den 4. oktober 1939 kom jeg til Danmark. Fra Hamburg til Berlin, hvor vi overnattede på et alderdomshjem. Der var mørklægning allerede. Der var jo allerede krig dengang. Næste dag tog vi videre til Warnemünde. Vi var en lille gruppe, femten. Med dampfærge sejlede vi til Gedser, og der blev vi modtaget af en komité, 'Kvindernes Liga for Fred og Frihed' [samt Jødisk Kvindeforening og Danske Kvinders Nationalråd]...²

Fra Gedser tog vi til København, hvor vi overnattede en nat på pension Kaalund på Vesterbrogade. Man kan huske sådan nogle ting. Næste dag blev vi så fordelt på gårdene. Nogle kom til Jylland og nogle til Fyn, og jeg var altså heldig at komme på en gård på Sydvestsjælland... Vi kunne jo ikke sprog den -

gang, vi kunne ikke tale, men det gik jo, og efterhånden så lærte man jo lidt dansk og arbejdede på gården og deltog i alt, hvad der foregik i stalden og på marken og i det hele taget."

Josef trivedes godt på gården og fik megen ros for sit arbejde. En typisk dag gik med malkning fra morgenstunden, udmugning i stalden og hårdt arbejde i marken, op til 14 timer om dagen. Familien på gården kom han også godt ud af det med, og han vænnede sig hurtigt til de danske skikke, bl.a. spisevanerne, som var væsentlig anderledes end det, han havde været vant til i sin egen jødiske familie. Der blev også tid til en gang om ugen at socialisere med de andre jødiske unge, som var anbragt på gårde rundt omkring i nærheden.

Ca. et halvt år efter, at Josef og de andre unge jøder fra Tyskland var ankommet til Danmark, blev landet besat af Nazi-Tyskland. Det betød dog ikke de store ændringer for Josef i den første tid, og livet fortsatte stort set uforandret. Josef husker dog tydeligt den 9. april 1940, da Danmark blev besat:

"I Danmark, der ved jeg, der går det godt"

*Josef med forældrene Cäsar og Rosa og lillebror Siegmund
i Baiertal i 1939. Storebror Berthold var allerede rejst til England.*

”Jeg var på marken og pløjede med heste. Det var en dejlig forårsaften, og jeg hørte flyvemaskiner, men tænkte ikke videre over det. Så kom gårdejeren, Oskar, med hunden på marken. Jeg kunne se på afstand, at han var meget alvorlig. Så sagde han: ’Josef, ved du hvad, der er sket? Tyskerne har besat Danmark’. Men, sagde han, de har ringet fra København, fra Chalutz, og sagt, at der ikke sker nogen forandring. Jeg skal ikke være bange, og det skal gå videre, som det plejer.”

Josef blev i Danmark næsten et helt år efter, at tyskerne havde besat landet. Mens han opholdt sig i Danmark, forværredes forholdene for familien i Tyskland. I oktober 1940 blev alle jøder i Baden-Württemberg transporteret til lejre i Sydfrankrig, heriblandt også Josefs familie. I Danmark fik jøderne indtil videre lov til at være i fred, også efter at tyskerne havde besat landet, men flere jødiske organisationer begyndte alligevel at arbejde for at få nogle af de jødiske unge fra Chalutz-bevægelsen videre fra Danmark til Palæstina.

Den lange rejse til Palæstina

I marts 1941 opstod muligheden så for at rejse til Palæstina. Josef var blandt en lille udvalgt gruppe på omkring 40 personer, for hvem rejsen blev arrangeret af en række jødiske organisationer heriblandt Chalutz.

”Jeg kørte med hesteslæde til Herlufmagle Station med gårdejeren... Så sagde han, det fik jeg senere af vide: ’Ham ser vi aldrig mere.’... Men vi kom til København, og vi overnattede i Ny Kongensgade, og så næste morgen var det ud i Frihavnen, og der stod tyskerne. Jeg havde alle visa i orden. Det eneste visum, som var vanskeligt at få dengang, det var det russiske visum, og vi skulle jo rejse gennem Rusland. Det var et tilfælde, at der var en, som hed Bier, som har haft kendskab til den russiske ambassadør dengang, som var her i Danmark. De var engang i selskab sammen med Stauning... Han [Bier] fik skaffet visum til os dengang gennem Rusland... Men vi kom af sted til Frihavnen, og så gik vi op på en isbryder. Og de tyske soldater stod ved havnen, men

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

Familien Dalgaard-Hansen var Josefs "plejeforældre" mens han opholdt sig i Danmark fra 1939-1941. Josef står som nr. 2 fra højre. På hans højre side står en anden ung Chalutz fra nabogården.

vi kom igennem med vores pas, et tysk pas, hvor der var 'J', stort 'J' for Jude. Vi kom op på isbryderen og sejlede til Malmø... Vi blev modtaget af den jødiske menighed i Malmø, på banegårdsrestauranten fik vi et måltid, og så skulle vi med aftentoget videre til Stockholm. I Stockholm blev vi igen fint modtaget af den jødiske menighed. De havde arrangeret en aften for hele gruppen."

Fra Stockholm gik turen videre med tog til Haparanda, som ligger helt oppe i det nordlige Sverige ved den finske grænse. Det var en lang og meget kold tur, som tog flere dage. Så fortsatte togrejsen til Helsinki og til Leningrad (nu Sankt Petersborg). Alle de steder, de kom frem, blev de modtaget af jødiske organisationer, som sørgede for overnatning og bespisning, så de rejsende unge ikke skulle mangle noget. Josef husker bl.a., at de i Leningrad var indkvarteret i et gammelt zarpalads, som siden var lavet om til hotel. Fra Leningrad gik rejsen igen videre med tog gennem Rusland eller Sovjetunionen, som det jo hed dengang, hvor krigen stod for døren, og spændingerne kunne mærkes. Det var i marts 1941, kun få måneder inden Hitler invaderede Rusland. Gruppen nåede imidlertid efter to døgn hele vejen ned til Odessa ved Sortehavet. Forude lå stadig mange dages rejse. Først med skib

Gruppen af unge Chalutzim, som var rejst sammen til Danmark fra Tyskland og var indkvarteret på forskellige gårde i området. Billedet er fra 1940. Josef står som nr. 3 fra højre, med piben i munden.

til Istanbul og siden med tog gennem Tyrkiet til Aleppo i Syrien og videre til Beirut. Fra Beirut gik den sidste del af turen med bus til Haifa, i det der dengang var det britiske mandat område Palæstina. 3 ugers rejse fra Danmark til Palæstina var hermed tilendebragt.

"Ved Rosh Hanikra [hvor grænsen mellem Israel og Libanon går i dag] blev vi modtaget af Jugend Aliyah.³ Vi var jo i en alder af 17-18 år de fleste af os, og det har man regnet som Jugend Aliyah, altså ungdoms-aliyah... Nogle kom i kibbutz og andre kom til Bet Shemen. Vi var seks, som begyndte at lære et fag. Jeg ville jo komme videre med mit fag, som jeg var begyndt på dengang i Mannheim, som klejnsmed. Så var vi så heldige, at vi seks kom på en skole, Bet Sefer Ludvig Tietz, en slags teknisk skole... Det var i nærheden af en kibbutz, og vi spiste i selve kibbutzen. Der fik jeg så den uddannelse som klejnsmed."

Imens fortsatte krigen og forfærdelighederne i Europa. Forældrene, lillebror Siegmund og flere andre fra familien var i 1942 stadig i koncentrationslejr i Sydfrankrig. Gennem Røde Kors havde Josef lidt brevkorrespondance med sin familie. Forældrene skrev også et brev til Josefs "plejeforældre"

³I Danmark, der ved jeg, der går det godt"

i Danmark, hvor de skrev, at de var glade for, at Josef var kommet ud af Tyskland og takkede dem for at have taget Josef til sig. Josef har stadig dette brev. I september 1942 blev forældrene sendt med en transport til Auschwitz, og Josef hørte aldrig fra dem igen. De blev formentlig myrdet i gaskamrene kort efter ankomsten. Broderen og fætteren, som havde været med i lejren i Sydfrankrig, blev med hjælp fra den franske undergrundsbevægelse reddet ud af lejren og smuglet ind i Schweiz, hvor de opholdt sig, indtil krigen var slut. De kom begge senere til Israel. Josef har kun få gange siden været sammen med begge sine brødre. Bl.a. i forbindelse med et besøg i Tyskland i midten af 1950'erne, hvor den yngste bror boede en periode. Ingen af brødrene lever i dag. Berthold døde i 1975 i England, og Siegmund døde i 1972 i Israel.

Josef meldte sig frivilligt i den britiske hær i 1942 og var udstationeret i Nordafrika under 2. Verdenskrig.

Soldat i den engelske hær

Med visheden om, hvad der skete i Europa og tyskernes fortsatte fremmarch i Nordafrika, besluttede Josef og en af hans gode venner, som var rejst sammen med ham fra Danmark, at melde sig frivilligt til tjeneste i den engelske hær.

”Den 1. august tog vi til Sarafand og meldte os frivilligt til den engelske hær. Sarafand var den store engelske militærlejr, som hedder Tzrifin, efter at Israel har overtaget den. Der var to måneders rigtig optræning som soldat, med alt det engelske ‘bullshit’, som man siger, og det var en meget hård tid, men altså jeg sagde til mig selv, efter at man havde hørt, hvad der foregik i koncentrationslejrene, at der skal gøres noget. Man kunne jo ikke fatte det. Det var

Josef var en del af et jødisk kompagni i den britiske hær, som midlertidigt var udstationeret i Tripoli. Billedet er fra Pesach i 1944. Josef sidder nederst til højre.

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

en af grundene. Det var meget vigtigt at hjælpe til og gøre sin indsats. Efter to måneder i træningslejr kom jeg, da jeg jo var uddannet som håndværker, i en engelsk afdeling, som hed REME, Royal Electrical and Mechanical Engineers, som skulle arbejde med tanks og kanoner og alt, hvad der skulle sættes i stand. Jeg var ikke i kamp, men jeg havde jo skrevet under på, at jeg ville udføre hver ordre. I slutningen af 1942 blev vi sendt til Egypten. Og der var også en stor militærlejr, hvor man allerede havde forberedt invasionen. Det var en både god og hård tid. Nogle gange havde vi Urlaub [ferie/orlov] men vi skulle selvfølgelig følge alle ordrer. Vi arbejdede i de der store militærworkshops... Der blev sådan set forberedt den 8. armé, og så gik det faktisk den anden vej [med krigens udvikling], og så erobrede Montgomery hele Nordafrika og slog tyskerne tilbage.”

Josef arbejdede således bag fronten dels i Egypten og dels i Tripoli og var med til at holde den engelske hær i gang. Som han påpeger, så skal der for hver mand ved fronten være 16 mænd bagved til at forsyne frontlinjen med mad og ammunition og reparation af krigsmateriel. Alle som én er en uvurderlig del af den samlede krigsindsats. Han var en del af et jødisk kompagni med jødiske officerer. Han husker, at de havde et godt kammeratskab og god kontakt til de andre engelske kompagnier. Der var også indimellem tid til at holde lidt fri, og en del af fritiden blev brugt på at spille fodbold, som Josef også havde dyrket tilbage i Baiertal i sin barndom, og også boksning blev det til. Josef var stadig i Egypten, da tyskerne kapitulerede og krigen sluttede i foråret 1945. Det blev dog først Josefs tur til at blive hjemsendt den 1. juli 1946, altså mere end et år efter krigens afslutning.

Livet går videre

Tilbage i Palæstina fik de hjemvendte soldater udleveret et sæt civiltøj, og så skulle man ellers finde tilbage til hverdagen. Til at starte med var Josef og

nogle af hans venner indkvarteret på hotel i Tel Aviv, senere blev han ansat som svejser i Kibbutz Ein Harod i den nordlige del af landet. Værkstedet, hvor han arbejdede, producerede materialer i rustfrit stål bl.a. elementer til køkkenindretning. Josef tjente godt, og han var glad for sit arbejde, men tiden var præget af uroligheder i Palæstina.

”Allerede da jeg kom ud af den engelske hær, var der uroligheder i Palæstina mod englænderne. Der var Etzel [Irgun] og Lechi.⁴ De var meget aktive og kæmpede mod englænderne. Bl.a. sprængte de Kong David Hotel i Jerusalem, og de har lavet aktioner mod englænderne. Så indførte englænderne udgangsforbud. Mens vi boede på hotel, da vi lige var kommet ud fra hæren, der var engang fire dages udgangsforbud, og vi har ikke haft noget mad, ingenting. Det var en tid, hvor man tænkte: ‘Hvad bliver det til?’ Der var dengang en kamp for at få englænderne ud af Palæstina og for at få lavet en jødisk stat.”

Spændingerne fortsatte, og der skulle findes en løsning. FN vedtog den 29. november 1947, at det britiske mandat i Palæstina skulle afvikles samt ske en deling af Palæstina i en jødisk og en arabisk del. Planen blev forkastet af de arabiske lande, og urolighederne mellem arabere og jøder tog til. Den 15. maj 1948 udråbtes så staten Israel.

”Jeg var i Ein Harod, og der var jo en jubel og dans og så videre, men krigen var med det samme i gang. Alle de arabiske hære, som vi kender fra historien, og man skulle selvfølgelig skabe våben og forsvare sig selv og landet. Men den historie er jo meget kendt.”

Josef dvæler i det hele taget ikke meget ved problemerne, men udtrykker gentagne gange i interviewet en generel tilfredshed og en følelse af ofte at have været heldig, også når det har været tilfældighederne, der rådede.

⁴I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

I midten af 1950'erne blev de tre Kaufmann-brødre genforenede i forbindelse med et besøg i Tyskland. Fra højre mod venstre ses Berthold, Siegmund og Josef. De står sammen med fru Rosel Kochendörfer fra Wiesloch.

Tilbage til Danmark... på enkeltbillet

Efter således endnu en gang at have været i krig flyttede Josef tilbage til Tel Aviv, til Dizengoff, og startede der et klejnsmede-værksted sammen med en af sine venner. Forretningen gik godt, fordi mange ting måtte repareres, da man efter krigen havde svært ved at skaffe reservedele. Josef havde dog ikke glemt Danmark.

"Jeg boede i Israel og har haft det faktisk meget meget godt, men jeg har altid villet tilbage og besøge den familie i Danmark, som jo sådan set var mit redningsland dengang, kan man godt sige, og så selvfølgelig besøge min tante i Sydfrankrig. Det gjorde jeg så i 1954. Da besøgte jeg først min tante i Sydfrankrig, og så tog jeg videre til Paris og så til Danmark. Den 22. april kom jeg tilbage til Danmark og besøgte mine plejeforældre. Det var ikke så nemt. Man skulle have visum, og de skulle garantere for mig, og jeg fik et tre måneders visum... Jeg har også haft nogle venner i København, som jeg kendte fra

den tid, og en af mine venner sagde, at jeg da kunne prøve at arbejde et stykke tid her i Danmark. Og så fik jeg arbejde på B&W som rørsmed og svejser... B&W var jo et af de største skibsværfter dengang. Der var flere tusind ansatte. Det lå i København, og det var et meget gammelt firma. Desværre eksisterer det ikke mere i dag. Men der har jeg altså tilbragt en dejlig tid, og jeg fik opholdstilladelse og arbejdstilladelse, som man skulle have. Og så blev jeg gift, og så var det jo et spørgsmål, om man skulle tage tilbage... men kort og godt, så blev jeg fra den tid i Danmark...

Meget hurtigt kom jeg ind i det jødiske liv i København. Jeg kom i ungdomsforeningen og senere i forskellige foreninger. Jeg var med i sangforeningen Hashomir, som var dengang, men den eksisterer heller ikke mere i dag. Og derigennem kom jeg til mange jødiske fester og arrangementer og lærte mange mennesker at kende... Jeg begyndte at trives godt i Danmark... Jeg blev gift i synagogen af rabbiner Marcus Melchior. Det var meget højtideligt. Det var kantorerne Fried og Grabowski, der sang."

"I Danmark, der ved jeg, der går det godt"

mark. Han havde og har stadig mange venner og bekendte. Han arbejdede hos B&W helt frem til sin pensionering, fra 1960 som teknisk tegner. Siden han trak sig tilbage fra arbejdsmarkedet, har han passet sin kolonihave og nyder bl.a. at spille bridge. Josef har fortsat nære forbindelser til Israel og rejste tidligere også meget til landet. Når han reflekterer over sit liv og de mange forskellige steder, han har boet, og de ting, han har oplevet, er det med en ganske klar fornemmelse af, at det ofte er tilfældet, eller skæbnen, om man vil, som har rådet. Og selv om han har slået rod i Danmark, ligger Israel hans hjerte meget nært. Selv udtrykker han det således:

BILLEDE JOSEF

”Jeg har to fædrelande: Danmark og Israel. Tyskland er for mig alt for fjernt.”

At det blev i Danmark, han i sidste ende slog sig ned, var måske nok en tilfældighed, men det ændrer ikke ved, at Danmark, selv mens han boede i Israel, fyldte i hans bevidsthed, og ønsket om at vende tilbage og besøge det land og de mennesker, som havde været hans redning ud af Tyskland, var stærkt. På samme måde er Josef i dag stadig meget engageret i og bekymret for, hvad der foregår i Israel, og han håber og ønsker, at de må få en varig fred.

”I Danmark der ved jeg, der går det godt. Der behøver jeg ikke være så bekymret,” siger Josef og smiler.

Og hvad skete der så?

Josef blev som sagt gift i Danmark i 1956 og fik to børn, Susanne og Benny. Ægteskabet holdt dog ikke og parret blev skilt i 1969. Senere fik Josef endnu en datter, Hannah, med en anden kvinde. Af de tre børn bor den ene i dag i Israel, mens de to andre bor i Danmark.

Josef, som i dag er 89 år (han var 73 år, da interviewet fandt sted) fortsatte med at trives godt i Dan-

NOTER

¹ De indsatte citater er næsten nøjagtige gengivelser af Josef Kaufmanns egne ord i interviewet. Mindre ændringer samt få faktuelle rettelser har dog været nødvendige af hensyn til forståelsen og læsevenligheden.

² Disse foreninger havde presset den danske regering til at tillade et antal jødiske børn indrejse i Danmark. De skulle så sørge for midlertidige hjem til børnene, inden disse, efter planen, skulle rejse videre til Palæstina. Krigen satte dog en stopper for den videre rejse til Palæstina

³ *Aliyah* er det hebraiske ord for emigration til Israel.

⁴ To militære undergrundsgrupper, som militært kæmpede for at få briterne ud af Palæstina og skabe et jødisk hjemland.

”I Danmark, der ved jeg, der går det godt”

Blev han katolik?

Nogle år før sin død i 2000 besøgte Victor Borge den jødiske begravelsesplads i Møllegade for at se sin farfader Nathan Rosenbaums restaurerede gravsten. Ved den lejlighed gik den verdenskendte jøde over til katolicismen ... påstod han.

Af Erik Henriques Bing

En kold og blæsende decemberdag i 1998. Beboerne i Møllegade på Nørrebro i København holder sig inden dørene. Myldretidstrafikken er droslet ned. En kvindelig fotograf står foran gitterlågen til Mosaik Nordre Begravelsesplads. Hun har flere kameraer i remme om halsen og kigger ind på gravstenene. Der er noget helt forkert. Jeg har inde fra begravelsespladsen for længst spottet hende og tænker: Ved denne fremmede paparazza ikke, at en decemberdag som i dag bør folk holde sig hjemme, og at Victor Borge med garanti ikke kommer på besøg om få minutter? Som repræsentant for Det mosaiske Troessamfund skal jeg tage imod ham, og vi har holdt besøget hemmeligt, for ikke at få en sammenstimlen af journalister og fotografer. Borge er verdens kendteste danske jøde. Så da jeg spørger hende, hvad hun har gang i, svarer hun det eneste, hun ikke må svare: "Victor Borge."

Hvor er hun fra? Politiken. Hvorfor tror hun, at Borge dukker op i Møllegade? Fordi han har sagt det til hende. De har aftalt, at hun fotograferer ham her. Hun hedder Tine Harden, og jeg får samme udtryk i ansigtet som frøen Kermit, når dukkeførereren knytter hånden. Victor Borges datter Rikke

Borge fortæller senere i Tine Hardens fotografiske værk *Victor Borge*:

"Første gang jeg mødte Tine skulle hun ledsage os på turné i Danmark og fotografere til Politiken. Der var på det tidspunkt ingen planer om at udgive en billedbog. Tine var blot et venligt menneske, der skulle følge os fra by til by og dokumentere en afholdt søns gensyn med sit fædreland. Men i løbet af kort tid blev Tine en værdifuld tilføjelse til vores lille trup. [...] Tine gjorde næsten med det samme en meget modig ting, som blev begyndelsen til en gensidig forståelse. Efter de første tre dage af turneen kopierede hun nogle af de første billeder og viste dem til far. De var fra et besøg på den jødiske begravelsesplads i København, hvor vi så min oldefars gravsten, der fornylig var restaureret ..."

Victor Borge, født Børge Rosenbaum, har selv komponeret sit nye navn. Det var i USA, og Borge var måske ikke så svært at finde på, men Victor? Det tog han efter sin spillelærer, klavervirtuosen Victor Schiøler, der igen havde sit fornavn fra faderen, komponisten Victor Bendix. Det er Victor Borge, der denne decemberdag har ønsket at se sin farfader,

Nathan Rosenbaums gravsten på begravelsespladsen i Møllegade. Erik Henriques Bing fortæller mens Victor Borge og datteren Rikke Borge ser til. Foto: Lennart Kont.

kommissionær – handlende i brugt tøj – Nathan Rosenbaums gravsted i Møllegade karré J, række 17, sten nr. 18. Gravstenen er netop blevet restaureret, og der er sat en marmorplade i den som erstatning for den oprindelige, der var gået tabt:

NATHAN ROSENBAUM F. 1814 D. 1879.

Jeg har haft forbindelse med Borge i USA. Jeg har skrevet, om han ville bekoste restaureringen. Gravstenen, en sandstensblok omslynget af stiliserede vedbend, var sunket halvt ned i jorden, og pladen var forsvundet. Jeg har nævnt, at hans farmoder, Henriette Rosenbaum, født Hartvig, der blev 102 år, ikke er begravet ved siden af sin mand, men på Mosaik Vestre Begravelsesplads i Valby. For at demonstrere, at jeg også har humoristisk sans, har jeg fortalt om en gravsten på Assistens Kirkegård, der

kun bærer inskriptionen: GUD SKE LOV. Det kunne også læses som et lettelsens suk fra de efterlevende. Borges sekretær Jim Colias har ringet og givet udtryk for overstrømmende *appreciation*, og efterfølgende har Borge fra Field Point Park, Greenwich, Connecticut 06830, den 24. maj 1997 sendt et takkebrev for initiativet:

”Tak for Deres venlige brev og ihærdige forsøg på at skabe orden i mine bedsteforældres hvilesteder. Først og fremmest har jeg altid troet at min farmor, Henriette, er begravet på Møllegades begravelsesplads. Heller ikke for mig er det lykkedes at finde yderligere oplysninger om min farfar, Nathan, udover at han kom til Danmark fra Tyrol. Forøvrigt er jeg evigt taknemmelig for at han kom og giftede sig med Henriette og at hans søn, Bernhard, giftede sig med Frederikke – det har været min lykke! Når jeg, næste

Blev han katolik?

Hatten må af da bedstefarens gravsten skal foreviges. Foto: Lennart Kont.

gang, kommer til Kbhvn skal jeg besøge begravelsespladsen og bringe det forsømte i orden. I mellemtiden modtager jeg gerne fra Dem et ja eller nej angående min bedstemor og Møllegade. Igen, tak for Deres venlige oplysning – og referatet som jeg tror egner sig bedre til brug for scenen, endskønt jeg fornylig i staten Wisconsin, på kirkegården i en mindre by, så en inskription på en gravsten, som lød: "I told you I was sick!" Med venlig hilsen – og ikke mindst til Bent Melchior, Deres hengivne Victor Borge."

I Møllegade lukker jeg Tine Harden ind. Redaktør og fotograf ved *Jødisk Orientering*, Birte Kont og Lennart Kont, indfinder sig, og så er vi parate til at modtage vores gæst. Han ankommer med Niels-Jørgen Kaiser som chauffør sammen med datteren Rikke Borge i rødbrun pels. Måske skulle Borge og-

så være klædt varmt på, for da jeg følges med ham ad grusstien til gravstedet, klager han over kulden. Det smerter i knæene, siger han og slår det hen. Så får han øje på Niels-Jørgen Kaisers hovedbeklædning, en blød, bredbræmmet hat, der er næsten identisk med den, han selv bærer. Alligevel stikker han til vennens dresscode, måske fordi han også har skjult sig bag store solbriller. Jeg har forberedt min omvisning og ved, hvad jeg vil fortælle. Har også forberedt mig på at blive skydeskive for hans milde ironi, men jeg får ikke den ære. Vi samles ved stenen over farfaderen Nathan Rosenbaums grav, og Borge står længe i dybe tanker. Så holder han en kort tale, som Birte Kont refererer i *Jødisk Orientering*, og budskabet er:

– Vi er gravalvorlige. Jeg er forfærdelig glad. Stenen er meget smuk. Det er jo lidt sent, vi mødes, bedstefar, du skal nu have tak!

Blev han katolik?

Vi er kommet for at give ham oplevelsen af dette møde med fortiden, og vores opmærksomhed er rettet mod ham. Han tager et fotografiapparat frem, et amatørkamera, og prøver gennem søgeren at fokusere på gravstenen. Det er tilsyneladende ikke så nemt. Han fumler med kameraet, skubber den bløde hat om i nakken, forsøger igen at fokusere, men opgiver. Hatten er kun til besvær, og han afviser hjælp fra datteren Rikke. Så bryder han den gamle regel, at en jødisk mand af respekt for traditionen og stedets særlige karakter bærer hovedbeklædning på en jødisk begravelsesplads. Han tager hatten af, holder den i hånden og siger tørt konstaterende:

– Jeg er blevet katolik!

Det har vi andre lidt svært ved at tro på. Vi kender ham. Hans humor. Jeg har efterlignet den, måske for ambitiøst, under mine omvisninger på begravelsespladsen her i Møllegade. Foran juvelér Peter Hertz' gravsted har jeg fortalt om hofjuvelérfirmaet på hjørnet af Købmagergade og Kronprinsensgade. I mange år – men heldigvis ikke mere – var der nær forretningen en osthandler med et stort sortiment i den åbne dør ud til gaden. Lugten var ikke til at tage fejl af, og det har sandsynligvis ikke virket sælgende på de forelskede unge par, der foran Peter Hertz' udstillingsvinduer skulle beslutte sig for de helt rigtige forlovelsesringe. Nogle har foretrukket en juvelér med blomsterhandlere som naboer. Når jeg har underholdt de besøgende med denne historie, har jeg citeret en endnu bedre fra en artikel af Victor Borge i FDB's kalender 1992:

”Når jeg kommer til København, stopper jeg ofte i stille undren foran hofjuvelér Hertz' butik i Købmagergade, betaget af skiltet, hvorpå der står: ”Pas på trinnet!” Når jeg så har stået der en halv snes minutter, går jeg altid indenfor og siger: ”De må meget undskylde, men nu har jeg altså ikke tid til at stå og passe på trinnet længere!”

”Katolikken” Victor Borge står uden hovedbeklædning på Mosaik Nordre Begravelsesplads og fotografere sin farfader Nathan Rosenbaums restaurerede gravsten. Nu er det et spørgsmål for os, den intime kreds som datteren Rikke Borge, Niels-Jørgen Kaiser, Tine Harden, Birte Kont, Lennart Kont og jeg udgør, om han fastholder sin konvertering fra jødedommen, der har Torahens ene Gud, til troen på Det Nye Testaments Gud, Treenigheden, og den i religiøse anliggender *ex cathedra* ufejlbarlige pave i Rom. Borge snupper endnu nogle billeder og lægger kameraet tilbage i lommen. Han tager hatten på hovedet, giver den et klask oveni og siger med et smil, der som bekendt er den korteste afstand mellem mennesker:

– Så, nu bliver jeg jøde igen!

Læs mere: Victor Borge: *Smilet er den korteste afstand ...*, *Erindringer fortalt til Niels-Jørgen Kaiser*, 1997; Birte Kont: ”Fornemt besøg i Møllegade” i: *Jødisk Orientering*, December 1998/Januar 1999; Tine Harden: *Victor Borge*, Introduktion af Rikke Borge, forord af Ebbe Mørk, 2000.

Kristian Hvidt

Forsker, furie, frontkæmper

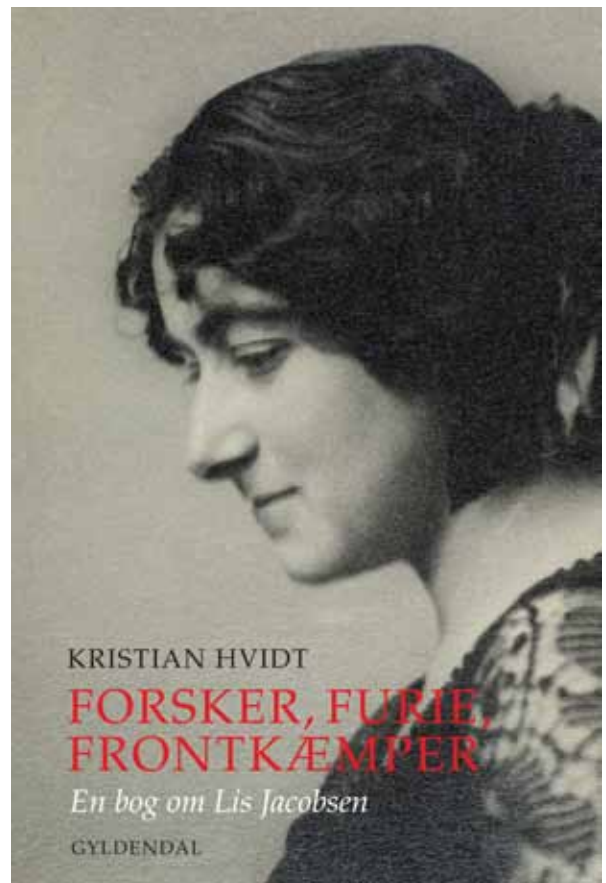
En bog om Lis Jacobsen

Gyldendal, 2012

Af Esther Kvetny Jarlov

I 1845 var 2% af den københavnske befolkning af jødisk herkomst, og kun ganske få jøder var på det tidspunkt indvandrere. Det var de store gamle familier, der prægede det jødiske miljø. En sådan familie var familien Rubin, og det var her, at Elisabeth Rubin blev født. Det var midt i Det Moderne Gennembrud og midt i det, der kan betegnes som et slags jødisk gennembrud. Unge jøder fik gode uddannelser, og man så nu også jøder, der kom fra simple håndværkerhjem, gå ind i erhvervsbranchen og i politik. Samtidig så man en stor gruppe jøder tage afstand fra den jødiske menighed, der på daværende tidspunkt var blevet meget konservativ. En af de jøder var Elisabeth Rubins far, Marcus Rubin. Egentlig ville han være historiker ligesom sin livslange ven Kristian Erslev, men han endte med at uddanne sig til statistiker, der var en relativ ny statsvidenskabelig uddannelse. Hjemmet var præget af lange videnskabelige samtaler med farens forskerkollegaer og ikke mindst brødrene Brandes, der skulle få en stor betydning i Elisabeth Rubins liv.

Tidligt fattede Elisabeth interesse for videnskaben, og det var også blandt akademikerne, at hun fandt sin mand, den østjyske bondesøn Jacob Peter Jacobsen. Det blev en stormende forelskelse, og det umage par flyttede sammen ind hos familien Rubin. Da Elisabeth og Jacob blev gift, valgte hun at ændre

sit navn til det ærkedanske, Lis Jacobsen. Jacob var filolog med fransk som hovedfag, og Lis valgte, inspireret af Jacob, at læse nordisk filologi på universi-

tetet. I 1910 skete det, der skulle blive en stor event i den københavnske presse: Lis Jacobsen forsvarede sin doktordisputats. Selv mente hun, at den store omtale skyldtes hendes grønne silkekjole i skønvirkestil med selvkomponeret doktorhat. Men det var nok snarere, fordi hun allerede gennem sit åbne og skrappe sind havde skabt sig et ry som en fremtrædende forsker. Hadet af nogle og elsket af andre. Derudover var hun ikke mindst kun den syvende i rækken af kvindelige doktorander.

Det var med inspiration hentet fra sin doktorafhandling, at hun i en alder af 29 år i 1911 fik idéen til det, der skulle blive et livslangt projekt for hende. Hun havde som andre forskere oplevet en barriere, når det kom til læsningen af de danske kilder, som på det tidspunkt var gamle pergamenter eller ældgamle originaler. Lis Jacobsen mente, at udforskningen af det danske sprog kun kunne forbedres, hvis kilderne blev let tilgængelige for forskerne. På opfordring fra sin nære bekendte Kristian Erslev stiftede Lis Jacobsen efterfølgende et nyt udgiver-selskab. Det blev til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, som skulle sørge for udgivelsen af Lis' kolossale projekt.

Alt det forsøger Kristian Hvidt at komme omkring i sin bog om Lis Jacobsen. Og det er faktisk lykkedes rigtigt godt. Det er en meget kærlig skildring af Lis Jacobsen og en meget grundig gennemgang af tiden og miljøet omkring hende under Det Moderne Gennembrud og i årene efter. Man kan næsten lugte cigarerne og hønsekødssuppen fra de rubinske

stuer og høre Lis' skingre stemme, når hun går i rette med sine mandlige kollegaer. Man kan måske beskyldte Hvidt for at gøre det til en historiebog frem for en egentlig biografi om Lis Jacobsen. Det er den kronologiske opbygning en stærkt medvirkende faktor til. Men det fungerer, og vi kommer ikke uden om, at vi her vitterlig har at gøre med et stykke Danmarkshistorie.

Det er tydeligt, at Kristian Hvidt har haft adgang til meget materiale om Lis Jacobsen. Adskillige breve og dagbogsnotater er bevaret op til i dag. Det er bare desværre som om, Kristian Hvidt er så betaget af de spændende breve (og af Lis Jacobsen), at han ikke nænner at spare noget væk. Det kunne han med fordel have gjort, og på den måde lade de enkelte citater stå stærkere og give teksten et bedre "flow". Man bliver desværre fristet til at springe en del af dem over, som de står i bogen nu. Det er meget synd, for det er især her, at læseren får en fornemmelse af, hvor usædvanligt et menneske Lis Jacobsen var.

Denne kritik skal dog ikke overskygge, at Kristian Hvidt har formået at skrive en bog, der ikke kun er en skildring af en stærk og begavet kvinde, men også meget grundigt og malende fortæller om det miljø, hun befandt sig i: miljøet omkring brødrene Brandes, det jødiske barndomshjem og ikke mindst videnskaben, der sammen med hendes mand var hendes livs kærlighed. Jeg kan varmt anbefale denne skildring af en usædvanlig kvinde og et helt unikt stykke Danmarkshistorie.

Sofie Lene Bak

Da krigen var forbi

Gyldendal, 2012

Af Bent Blüdnikow

Sofie Lene Bak har inden for de senere år beriget os med grundige bøger om dansk-jødisk historie. Hun har skrevet om antisemitisme i bogen *Dansk antisemitisme 1930-1945* (2004) og senest om jødiske skæbner under krigen i *Ikke noget at tale om* (2011). Hun følger nu op med *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*.

I et fint kapitel fortæller hun, at alt absolut ikke var godt efter Anden Verdenskrigs slutning. De få jøder, der havde overlevet nazisternes folkemord, blev ikke nødvendigvis godt behandlet i de europæiske lande. I Holland blev de set på med mistro, i Frankrig kunne de ikke være sikre på at få deres ejendele tilbage efter flugten, og i Polen var der efter krigen massakrer på jøder.

Med Sofie Lene Baks bog har vi nu fået den danske vinkel. Herhjemme blev jøderne behandlet langt bedre end i resten af Europa. I Danmark kunne de vende hjem uden store problemer, skriver Sofie Lene Bak. Et omfattende hjælpearbejde blev sat i værk, og den spæde velfærdsstat sørgede for at yde de hjemvendte rimelige økonomiske forhold.

Et stort arkiv fra Erstatningsrådet har sat forfatteren i stand til at genskabe dette hjælpearbejde. Livet

var dog ikke let, og Baks bog giver et overbevisende billede af trængsler efter krigen. Hun konkluderer, at for de fleste hjemvendte var der store problemer, og hjemkomsten var ofte en skuffelse.

Godt 8.000 jøder vendte hjem fra Sverige og KZ-lejren Theresienstadt efter krigen. Hun er fuld af beundring for den måde, hvorpå de danske myndigheder varetog jødernes ejendom under krigen, og hvordan de blev modtaget efter krigen: ”Socialministeriet og specielt Socialtjenesten i Københavns Kommune påtog sig en systematisk omsorg for jødernes hjem, møbler og andre værdier, da de i huj og hast måtte forlade Danmark.”

Men der var også mange jøder, der oplevede, at deres bolig og værdier var blevet stjålet, og at de ikke havde et hjem, fordi andre havde overtaget det. Men ifølge Bak lykkedes det myndighederne at få ordninger, så konflikterne ofte blev løst.

De danske myndigheder gik langt for at sikre jødernes ejendele, og Socialtjenestens folk tog ud til adresserne og registrerede indbo, og man betalte endda huslejer og forsikringer. Tjenesten kom i kontakt med 1970 jødiske husstande under besættelsen, men af frygt for en razzia fra Gestapo tilintetgjorde man i 1944 dokumenterne om indsatsen. Alligevel har Bak fint formået at genskabe et billede af den store indsats.

Da jøderne var kommet hjem efter 1945, var mange af dem hjemløse, og de blev indkvarteret forskellige steder i hovedstadsområdet. Denne tilværelse var ikke nem for de hjemvendte, der heller ikke altid var lige nemme. Det kunne udløse antisemitisme, men det var dog temmelig begrænset med den slags ytringer. Et af byggerierne – Rolandsgården mellem Brønshøj og Husum – fik navnet »Lille Jerusalem«. En væsentlig årsag til konflikterne var, at mange hjemvendte led af psykiske sygdomme, hvilket man jo ikke var klar over dengang.

Sofie Lene Bak mener, at den store sociale indsats kan ses som et gennembrud for en ny type offentlig omsorg i Danmark, som peger frem mod vort moderne velfærdssamfund.

Hun konkluderer, at for de fleste hjemvendte var der store problemer, og hjemkomsten var ofte en skuffelse.

Bak udgav som sagt i 2011 bogen *Ikke noget at tale om*, der fortalte om jøderne under krigen. I den bog anonymiserede hun næsten alle personer, men heldigvis har hun i den nye bog navngivet mange, hvilket gør denne bog mere gribende. Bogen er ikke lang, og man bliver ærgerlig over, at hun ikke folder flere skæbner ud. Heldigvis fortæller hun personhistorier ved en række fotografier af hjemvendte jøder, og det er i sig selv gribende skæbner. På et fotografi ser man familien König, og billedteksten fortæller: ”Da Selda og Isak König flygtede i oktober 1943, fik de kun to af deres børn med til Sverige. Resten blev via Børneværnet anbragt på børnehjem. Selda König kom hjem fra Sverige, da hendes yngste datter Eva skulle starte i 1. klasse. Da var hun enke, og det lykkedes hende aldrig at genvinde forældremyndigheden over sine børn.”

Sikken en historie. Der er ikke kildeangivelse på oplysningen, men man ønsker at høre mere om dem, og om hvordan det gik familien. De spændende menneskelige historier bliver ofte serveret amputeret. Skildringen bærer i det hele taget præg af faghistorikerens noget tørre tilgang.

Bak får tegnet nogle bredere linjer, som når hun skriver: ”*de fleste jødiske familier tilpassede deres egne religiøse traditioner efter omstændighederne i eksilet, der sjældent tillod en ortodoks livsførelse. For mange betød det også, at de aldrig genoptog de jødiske ritualer efter hjemkomsten. Krigens begivenheder satte afgørende præg og fart på sekulariseringen i det dansk-jødiske samfund.*”

Gennemgående er bogen en fornem forskningsindsats, men jeg finder dog også nogle alvorlige mangler. Der kom godt 7.500 jøder tilbage fra Sverige og 423 fra kz-lejren Theresienstadt.

En stor gruppe var statsløse jøder, der havde søgt tilflugt i Danmark. Bak kommer ind på deres skæbne, for ganske ofte fik disse statsløse ikke økonomisk støtte. Hun skriver, at Erstatningsrådets afslag over for de statsløse, som var flygtet fra Nazityskland i 1930'erne var "ubønhørligt." Hun beskriver således Georg og Flora, der mistede deres 3 måneder gamle datter, da de under sejladserne til Sverige blev påsejlet af et svensk marinefartøj. Georg var kommet til Danmark i 1939 som landvæsenselev, han havde forinden siddet 5 måneder i koncentrationslejren Sachsenhausen. Inden flugten solgte han og Flora alt, hvad de ejede, men deres værdier forsvandt på havets bund, da den kæntrerede båd gik til bunds. Både Georg og Flora søgte om hjælp til livet efter hjemkomsten, men de fik begge afslag. Justitsministeriet benyttede desuden lejligheden til at erklære parret uønskede i Danmark. Vi får desværre ikke at vide, hvad der skete for parret.

Ifølge Bak var der efter befrielsen en hård udvisningspraksis, men denne holdt hurtigt op, skriver hun. De statsløses skæbne fortælles kort, og dermed giver hun ikke nok plads til et af de helt afgørende kapitler i historien om de hjemvendte jøder. Det var jo netop her, historiens afgørende moralske drama udspillede sig. Bak samler ikke systematisk op på emnet, og det er tvivlsomt, om hun har ret i, at den kyniske udvisningspolitik hurtigt holdt op. Jeg har sammen med historikeren Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson skrevet en artikel i *Weekendavisen* (*Skeletter efter 1945*, 19.09 1997), der fortæller historien

om Hans og Elsa Gold. De var flygtet fra Tyskland og havde været i Sverige under krigen. Da de kom hjem, blev de vedblivende chikaneret af de danske myndigheder til at udrejse. Så sent som i 1955 fik myndighederne tvunget Hans og Elsa og deres syv børn til at rejse fra Danmark. Er der flere af den slags historier? Vi ved det ikke, og Bak har ikke undersøgt det.

Bak gør sin bog til et stykke reklame for den danske stat og velfærdsmodel. Hun fortæller, at Danmark bestod prøven, hvor sociale og humanitære idealer blev testet: "Den omsorg, som den danske stat viste sine jødiske medborgere efter besættelsens ophør, befæster Danmarks enestående status under Holocaust."

I udlandet vil man nok le af den slags nationalromantiske tilgange til historieforskning, og den er da også kun delvis sand. Danmark roses for sin indsats over for fangerne i Theresienstadt, men Bak undlader at fortælle, at man fra danske gesandtskaber intet gjorde for at hjælpe jøder i Europa, hvad andre lande dog gjorde. Og man fortsatte altså efter krigen med en ofte nådesløs udvisningspolitik. Dette aspekt formindskes til fordel for en ubehersket lovprisning af Danmark.

Bogen er et stykke pionerarbejde og fornem forskning, men det er ikke den endelige bog om efterkrigsperiodens skæbner, og den har mangler.

Kirsten Nilsson

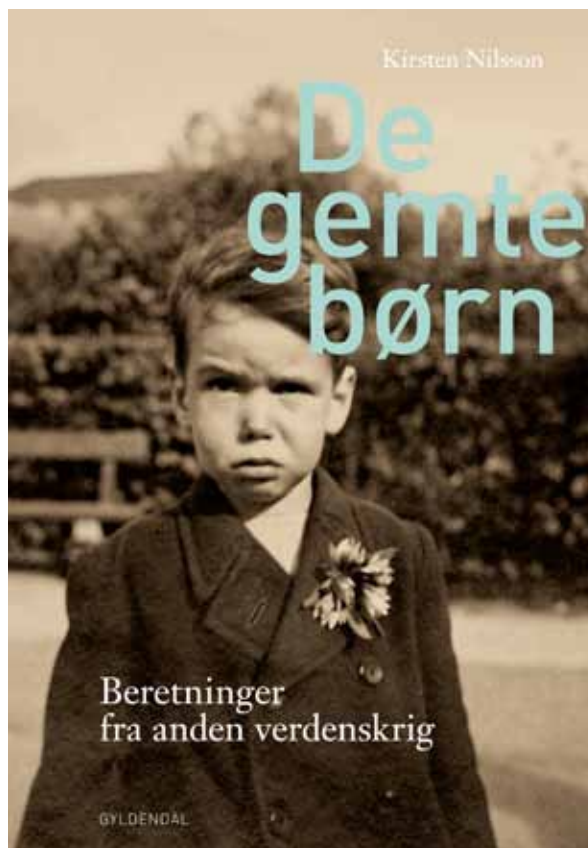
De gemte børn

Gyldendal, 2012

Af David Jano

Journalisten Kirsten Nilsson følger i bogen *De gemte børn* op på sine artikler i *Politiken* fra 2009, hvor det for første gang detaljeret blev beskrevet, hvor mange jødiske børn der blev efterladt i Danmark under Anden Verdenskrig. At der var materiale nok til en hel bog virker ganske forståeligt, da der her er tale om et hidtil ganske skjult element af jødernes redning til Sverige i oktober 1943. I alt var der tale om 135 jødiske børn, der blev efterladt tilbage i Danmark, da deres forældre primært frygtede, at de ville larme for meget på den farefulde bådture over Sundet. Nogle vidste heller ikke, hvor lang tid man skulle være i Sverige, så derfor håbede man hurtigt at komme hjem til sine børn igen.

I bogen har Kirsten Nilsson interviewet 11 af disse børn, som for første gang fortæller hele deres historie. Disse historier har hidtil ikke været kendt af den brede danske befolkning, da konsensusfortællingen om redningen af samtlige danske jøder ikke bare er alment accepteret i Danmark. Det er den sågar også på verdensplan. I denne yderst gribende og velskrevne bog kommer læseren ganske tæt på de personer, der i dag – 70 år efter begivenhedernes gang – stadig er præget af de hændelser, de blev udsat for som børn.

Det kan være svært at udpege nogle interviews i bogen frem for andre, men alligevel er det inter-

viewene med Lennart Karlin og Tove Udsholt, der for denne anmelder springer mest i øjnene. Når det gælder kapitlet om Lennart Karlin, så er det klart, at man straks får lyst til at læse kapitlet med overskriften "Jeg har ingen historie at fortælle". For hvorfor er Lennart Karlin så overhovedet blevet interviewet, hvis han ikke har noget at fortælle? Læseren bliver dog klogere, da historien om den 69-årige herres første år bliver rullet ud. Også Tove Udsholt fik mig som læser ud på kanten af mit sæde. For her var der tale om et treårigt barn, der har været gemt hos et

fremmed ægtepar i Gilleleje. Da hendes mor kommer tilbage fra Sverige efter krigen, vil datteren ikke med sin mor hjem. De 11 historier giver hver for sig et unikt indblik i de "gemte børns" liv, og samlet i dette værk får disse vigtige vidnesbyrd en fælles stemme. Der har allerede været skrevet rigtig meget om de danske jøders flugt til Sverige under krigen. Det er dog rigtigt, hvad forfatteren skriver i forordet, at denne bog bidrager med nyt til Danmarkshistorien, da de mange børns gribende skæbner hidtil ikke har set dagens lys.

Tine Bach

Nu bor vi her

Jødiske livsfortællinger fortalt af tolv kvinder

Tiderne Skifter, 2012

Af Margit Warburg

Titlen siger med ganske få ord hele forfatterens intention med bogen: man kan som jøde også bo et andet sted, men lige nu er det altså her. Det er helt anderledes end en bondebefolknings stærkt følelsesbetonede forhold til en bestemt plet på jorden. De tolv udvalgte jødiske kvinder er da også næsten alle enten første- eller andengenerationsindvandrere, de har haft spændende liv og har gode og vigtige svar til Tine Bachs spørgsmål. Alle kvindernes livshistorier er filtreret af Tine Bach, som mellem de direkte citater beskriver, uddyber og fortolker baggrunden for den person, hun taler med. De mange direkte citater gør bogen levende og let læst, og man får et godt indtryk af de interviewede kvinder. Desuden er der før hvert kapitel et fint foto af den kvinde, som kapitlet drejer sig om. Til sidst i bogen er der en ord- og litteraturliste.

Indledningen bærer præg af, at Bach er en forfatter med en ph.d. i jødisk litteratur, som er specielt interesseret i migration. Hun sætter sig det svære mål først at redegøre for jødernes historie fra 586 f.v.t. til i dag, dernæst at fortælle jødernes historie i Danmark for til sidst at slutte med migration og integration i almindelighed i Danmark. Det er måske nok en lidt stor mundfuld på 20 sider, men det er selvfølgelig svært at tilfredsstille både forskeren og den interes-

serede læser samtidig. Det virker dog som om, også en tidlig studerende kunne have glæde af indledningen, der tidligere har litteraturreferencer her og der.

Det er ikke ment som en videnskabelig bog, men der skulle ikke meget til, før den kunne bruges også fagligt. Jeg savner især at få noget at vide om kriterierne for udvælgelsen af netop disse kvinder, og jeg ville gerne vide, hvordan interviewene blev forberedt. Tine Bach anlægger fra starten et migrantperspektiv, og derfor virker det lidt overraskende, at hun også har valgt at interviewe den danske konvertit Bodil Uzan. På bagsiden af bogen står der endvidere, at det er kvinder mellem 37 og 99 år, og det antyder en vældig spredning, men ud af de 12 kvinder er der altså en stor overvægt af ældre kvinder: der er kun én kvinde på 37, tre i 60'erne, tre i 70'erne, fire i 80'erne og en i 90'erne. Det skal ikke skygges for, at det enkelte interview er godt sammensat og fundamentalt interessant, men hvorfor ikke også interviewe yngre mennesker? Der ville være god plads til det, for tre af kvinderne har selv tidligere udgivet store dele af deres livshistorier på dansk, og dem behøvede man måske så ikke at inkludere her; det gælder Karin Lützen, Janina Katz og Olly Ritterband.

Hvornår er interviewene foretaget? Hvor længe varede de? Er det direkte citater, eller har Tine Bach ændret lidt her og der? Brugte hun båndoptager? Har kvinderne læst interviewet igennem og accepteret det, inden det blev trykt? Det sidste har en særlig betydning, for Tine Bach har evnet på fin vis at få kvinderne til at fortælle en del om deres private følelser og liv. Det er flere steder bevægende, og det tilføjer nogle vigtige private dimensioner til den store historie om jødisk liv i det 20. århundrede.

Samtalerne koncentrerer sig om de samme temaer, og det er tydeligt, at selv om kvinderne har haft forskellige levnedsløb, er der mange fællestræk ud over en migrationshistorie. De har for eksempel forskellige holdninger til Israel, men Israel har en betydning for de fleste. Det er også karakteristisk

for jøder efter Anden Verdenskrig og under alle omstændigheder for bogens interviewpersoner, at mange af deres familiemedlemmer har giftet sig med ikke-jøder.

Der er virkelig mange i bogen, der selv har ændret deres religiøse levevis i løbet af livet. Det gælder Mara Igelski, født 1912, hvis forældre kom til Danmark fra henholdsvis Polen og Rusland i 1904 og 1905. Hun holdt alle regler i begyndelsen og købte kød hos Donde i Classensgade, men holdt op, da forretningen lukkede: *"vi var jo danskere som alle andre og gjorde måske også en indsats for at blive det"* (s. 32). Men Marianne Frank Glück, født 1924 i en sekulær familie i Tyskland, gik den anden vej og blev kosher, da hun giftede sig med Eigil. Også Nina Melchior, født 1941 i Sverige, begyndte at holde de religiøse spiseregler, da hun blev gift med Arne. Bodil Uzan, født 1944, er konvertit og har valgt at holde kosher, men ikke fordi hun giftede sig med Serge, som er israeler. Men ægteskabet med en mere eller mindre religiøs person behøver ikke at betyde, at man ændrer spisevaner. Da Miriam Spliid, født 1932 i Marokko, blev gift med danske Niels fra Nordjylland, tog hun sine religiøse spisevaner med sig, men de døbte alle tre børn, og Eva Lehrer, født i Ungarn i 1950, blev sammen med sin polsk-jødiske mand enige om, at de, i modsætning til begge deres barndomshjem i kommunistiske lande, ville holde de jødiske helligdage. Men selvfølgelig er der også kvinder, som ikke har ændret spisevaner. Esther Lexner, født 1924, siger selv: *"Jeg har været kosher hele mit liv. Jeg har aldrig spist svinekød eller skaldyr. Jeg har været møgkedelig. Jeg har sgu aldrig gjort oprør"* (s. 167). En endnu mere ortodoks baggrund har Rochel Loewenthal, født 1975 i USA. Hendes forældre tilhører Chabad-bevægelsen, og det gør hun og hendes mand også, og endelig har Karin Lützen, født 1952, som først for nylig opdagede, at hendes mor var jøde, og som selv er både døbt og konfirmeret, ikke ændret hverken spisevaner eller religion.

Der er ingen af interviewpersonerne, der selv har oplevet antisemitisme i Danmark. Eva Lehrer, der

er gymnasielærer, fortæller dog, at tonen er blevet hårdere i de sidste par år. For eksempel er der elever, der klager til rektor over hendes accent, fordi de bruger for meget tid på også at skulle forstå, hvad hun siger. Men det er noget nyt. Andre kvinder har ikke mødt nogen modstand. Nina Melchior siger om antisemitismen: *"Jeg møder det virkelig ikke nogen steder"* (s. 130), og Miriam Spliid fortæller om det at komme til Danmark i 1950'erne: *"Jeg*

følte med det samme, at jeg var velkommen. Det var kun klimaet, jeg lige skulle vænne mig til" (s. 140). Tine Bach har samlet en gruppe kvinder, som man kan lære noget af, og *Nu bor vi her* lever op til forfatterens ønske om at lægge endnu nogle brikker til den store historie. Hun skal have tak for at have samlet brikkerne til en læseværdig og levende fortælling om nogle jødiske livsskæbner.

English Summaries

Wrestling with Hitler

By Nina Skyhøj Olsen

In 1936, the Olympic Games were held in Berlin. As the only association in the Danish Sports Federation (DIF), The Danish-Jewish sports association Hakoah chose to boycott the Games.

This decision was not easy to make. One of Denmark's best wrestlers at the time, Abraham Kurland, was on Hakoah's team, and he was considered a realistic candidate for an Olympic medal. Initially, Hakoah took a stand against a boycott because, in their view, sports and politics ought to be kept separate. Eventually, though, they had to acknowledge that the interest of the Jewish community and the boycott's symbolic value was more important than an Olympic medal.

The decision to boycott was, however, not taken overnight. It was the result of a yearlong process and debate in the Jewish community in Denmark. The heated debate in the Danish-Jewish press started in 1934 when the boxing brothers Demsitz were invited to participate in a boxing event in Germany organized by a German/Jewish sports club. The Jewish community in Denmark was generally against having any kind of relations with Nazi Germany, but at the same time, many were aware that Jewish athletes were struggling and in need of support.

One side argued that Danish-Jewish athletes should stay out of Germany in protest as long as the situation did not improve for the Jews in Germany – while Hakoah argued that the Jewish community should support the sporting activity, as this could serve as an encouragement to the German Jews in their time of need. The two parties never came to an agreement on the matter. The brothers Demsitz

didn't accept the invitation to go to Germany, while Hakoah continued its cooperation with the Jewish sports clubs in Germany until the boycott of the Olympics in 1936.

The Consul General and the Phonograph

By Henrik Engelbrecht

The phonograph was invented by Thomas Edison in 1877 but wasn't widely known to the Danish people until the fall of 1889 when the successful business man and consul general, Moses Gottfried Ruben, along with his partner, Cornelius Knudsen, introduced the phonograph to the Royal Family of Denmark and later to the citizens of Copenhagen.

Ruben managed to attract the press, which was eager to report on this ingenious machine that was able to record and reproduce sound. The journalists, at numerous occasions, reported about the enthusiasm and surprise of the audience when exposed to this marvellous invention, but also made it clear that one shouldn't expect the fully artistic pleasure of music through the phonograph. The phonograph first and foremost attracted curiosity for its news value. The people came in large numbers to hear music and speeches through the phonograph with their own ears, but with time the interest faded, and, due to its high price, few people, if any, were able to purchase a phonograph themselves.

In the years after introducing the phonograph to the public, Ruben made a series of recordings of, among others, stars from the Royal Danish Theatre. Gottfried Ruben died in 1897 and didn't live to see his beloved phonograph being outdone by the much more practical gramophone. Most of the

phonographs were destroyed along with the wax discs containing the recordings. Fortunately 150 of Ruben's recordings were preserved, and these recordings are the oldest Danish sound recordings known. Ruben's recordings are available on www.rubensamlingen.worldpress.com

Tales that convey - The Writings of M.A. Goldschmidt

By Cecilie S. Schröder Simonsen

The Jewish tales that author and journalist Meïr Aron Goldschmidt wrote during the second half of the nineteenth century describe the religious development and emancipation of the Jews of Western Europe throughout the century. This article shows how Goldschmidt's travels in Europe provided him with a cosmopolitan view on the religious development of the Jews and stresses the importance of his Jewish stories, not only in national but also in international means.

When Goldschmidt first travelled abroad in 1846, he visited Germany, Italy and Switzerland and during his visits he gained a broader religious and political view on the Jewish emancipation. He brought home with him a new understanding of his religion and a political vision, which he communicated in his Jewish stories.

Many of Goldschmidt's viewpoints were similar to those of the Jewish philosopher Moses Mendelssohn, who expressed his viewpoints after his religion was challenged by philosopher and writer Gotthold Ephraim Lessing in the eighteenth century. Mendelssohn emphasised the Jewish laws and traditions and did not believe that integrating with the Christian people necessarily equalled a decrease of the Jewish faith. Goldschmidt shared Mendelssohn's thoughts on the development of the Jewish religion, and he feared that the Jewish emancipation would lead to assimilation of the Jews.

In his first novel, *The Jew of Denmark*, Goldschmidt expresses a criticism of the ambiguous politics behind the emancipation that he felt announced religious tolerance when really wishing for the Jews to convert to Christianity. He also criticises the Jewish reformers for wanting education and integration at the expense of their religion. Goldschmidt was a strong advocate of enlightenment and education like the Jewish reformers, but he did not want to compromise his religious beliefs.

In his novel, *The Raven*, he conveys his political vision – a vision that unites his view on religion with the nation. To Goldschmidt, religion was a personal matter that no government should interfere with. In *The Raven* he implicitly shows how people can put their differences in religion, class and profession aside and agree on a common idea. Goldschmidt ended his literary career with a series of Jewish ghetto-stories that praise the Jewish religion but at the same time show that the meaning of the religion has changed and that the orthodox Jew is a diminishing kind.

Goldschmidt's Jewish stories are international literature that provides a personal insight into the Jewish emancipation of the Western European Jews in the nineteenth century.

Johanne Luise Heiberg and Mother Pätges

By Merete Christensen

In November 2012, the actress Johanne Luise Heiberg would have turned 200 years. She was the daughter of a Jewish mother and a Catholic father, and the seventh of eight children. Johanne Luise and her siblings were not raised with Jewish tradition, and they were all baptised as well as confirmed. Her mother, while not engaged in the Jewish community, did not convert to Christianity, and she lies buried in the Jewish cemetery in Møllegaade.

Johanne Luise's life was full of contrasts. She lived part of her childhood at Nørrebro, and the family moved several times during her childhood. But after marrying to wealth, she raised socially. Her mother, Henriette Pätges, had several taverns, one of them in Ulkegade, and Johanne Luise could easily have ended up as a waitress or a show girl. Instead, she succeeded in becoming a famous artist and marrying the famous councillor and theatre manager Johan Ludvig Heiberg. Her success was probably due to a combination of beauty, great talent and the help of good people along the way.

The article is illustrated with a series of drawings from 1822 portraying the cheerful and lively environment of the tavern of Mutter Pätges in Ulkegade. It is unknown who made these drawings, but they are now the property of Københavns Museum (Museum of Copenhagen).

Acting for Immigration. A Classic Celebrates its 100th Birthday

By Tine Bach

100 years ago, the play *Indenfor Murene (Inside the Walls)* by Henri Nathansen premiered at the Royal Danish Theatre. Since then, the play has been set up several times but has not lost its relevance.

Henri Nathansen was born in 1868 and died in 1944. He grew up in Hjørring as one of the only Jews in the town. He felt great sympathy for the new East European Jews, who at that time immigrated to Denmark in large numbers. Especially their difficulties in being accepted in the Danish Jewish community had his interest. This might be the reason why his authorship often deals with this topic. In his work, he often flirts with the idea of breaking borders between the Christian and the Jewish world and, in addition, to create a greater community which includes more than just Judaism. This is one theme in *Indenfor Murene*.

The play is a love story between a Jewish woman and a Christian man and the difficulties they meet within their families because of their love for each other. The theme was very controversial at the time the play premiered.

Today, it is not unusual that a Jew would marry a non-Jew, but the theme is still current. It is not unlikely that parents in some families would feel the same way today as the parents do in *Indenfor Murene*. An example is the French film *Bad Faith*, which is a love story between a Muslim and a Jew.

The question of integration and how a minority group can be accepted into a community is also very current today.

Henri Nathansen's Road to Zionism

By Arthur Arnheim

Henri Nathansen is known for his play *Indenfor Murene (Inside the Walls)* which premiered at the Royal Danish Theatre in 1912. The play, which became a big success, is centred on a Jewish family in Copenhagen and deals with the dilemmas of integrating into Danish (Christian) society while at the same time holding on to a Jewish identity and enduring a growing anti-Semitism.

The play leaves hope that progress and tolerance will better the conditions for the Jews, but Nathansen seems to have had another less optimistic opinion in real life. At several occasions he addressed the horrors the Jewish people had endured for centuries. He did not, however, suggest integration as a solution to these problems; he spoke against assimilation and advocated for a richer Jewish cultural life in Copenhagen.

Nathansen was inspired by the secular Judaism practiced by many of the Jewish immigrants who came to Denmark from Eastern Europe in the late

19th and early 20th century. He was not a religious man, but, to him, being Jewish meant more than just religion. The Jews were a people, and “*the Jewish problem*” should be solved politically through *Zionism* – A Jewish homeland.

Henri Nathansen participated in the *Zionist Congress* in Basel in 1931. His meeting with Zionists from many countries only enforced his belief in the Zionist cause. Unfortunately, he was never to experience the founding of the State of Israel. He committed suicide in 1944 during his exile in Sweden.

Ferocious Lions and Menstruating Men: The Perception of Jews in Medieval Denmark

By Jonathan Adams

The article examines the portrayal of Jews in medieval texts written in Danish before 1515. It begins by describing the theological basis for and creation of a ‘fantasy Jew’. The perception of Jews was fundamentally shaped by the idea that they had tortured and killed the Christian messiah.

Devotional texts, sermons and Passion stories which describe the Jews as Christ killers are therefore discussed in detail, and the image of the deicide Jew in vernacular texts is shown to be malleable and changing. The image of the violent Jew who tortured and killed Jesus was used to arouse empathy among readers and to chastise them for being too like the Jews by behaving sinfully.

Other Jewish ‘types’ that occur in the material are also investigated: effeminate, Satanic and usurious Jews, as well as comparisons with animals. The preliminary results of an investigation into the type of language that was used to shape the image of Jews show that certain ‘negative’ words were used disproportionately more frequently in descriptions of

Jews than of non-Jews. This suggests a powerful association between such words and the perception of Jews – a connection that was supported and further enhanced through religious art and theatre.

The article concludes by noting what is missing in the extant material and what this might tell us about medieval Danish attitudes towards Jews.

”I Consider Myself a Story Teller”

By Helene Apelt

Sally Altschuler has written more than 30 children's books and has recently published his first novel for adults.

Helene Apelt (MA in literature) has interviewed Sally Altschuler about his Jewish identity, his relationship to facts and fiction in literature, and not least, about his recent novel based on his own family story that was published in two versions: one for children and one for adults. The interview focuses on the latter.

The novel *En engel bag øret (An Angel Behind the Ear)*, from 2011, tells the story of the life of Sally's ancestors, the Hiswerovitzes. We learn about life in the small village of Antonovka in the Russian Empire in the 19th century and the arrival to Denmark of Grandfather Feivel Altschuler in 1912. The novel incorporates real historical events and is the result of intense research both in Denmark and in Eastern Europe, where, in 2006, Sally and his son travelled back to Antonovka (now located in Belarus).

The novel, however, is also full of fun and fantastic characters and stories that challenge the imagination of the reader. For example, the main character, Berel Hiswerovitz, was known to talk with animals. Sally does not aim at a sharp distinction between facts and fiction. “*Reality is created through storytelling,*” he says.

The author's own relationship to his Jewish heritage and culture has changed during his life. In his youth, it didn't affect him that much, but his interest in genealogy and the exploration of the family stories has given his Jewish identity a more prominent role and brought him closer to the Jewish community.

The Life and Testimony of Josef Kaufmann

By Katrine Hassenkam Zoref

In 1997, Josef Kaufmann told his life story in front of a running camera as part of the Steven Spielberg collection of testimonies of Holocaust survivors, the so-called *Survivor of the Shoah Visual History Foundation*. The article tells the story and brings extracts from the interview.

In 1939, as a young man, Josef travelled to Denmark as part of the *Chalutz* movement. The plan was to stay in Denmark for a while and learn about agriculture before continuing to Palestine. Due to the breakout of the war, the plans were delayed. Not until a year and a half had passed in Denmark, his journey continued through Sweden, Finland, The Soviet Union, and Turkey to Palestine, where he enrolled in the British army and fought the Germans in North Africa. At the same time, members of his family, including his parents, were murdered in the Nazi concentration camps in Europe. Coming back to Palestine after the war, he worked as a welder in kibbutz *Ein Harod* and fought in the Israeli independence war before establishing his own business in Tel Aviv.

Josef was content and the business was prosperous, but Josef had a wish to return to Denmark to visit the family who had hosted him during his stay there.

In 1954, he travelled back to Denmark on a visitor's visa. Although initially just planning to visit

Denmark, Josef ended up staying for good. He took part in the Jewish life in Copenhagen and started a family. Josef still keeps close ties to Israel, where one of his three children lives. He is now 89 years old and still eager to tell his interesting life story.

Did He Become a Catholic?

By Erik Henriques Bing

A few years before his death in 2000, the entertainer Victor Borge, born Børge Rosenbaum, visited the grave of his grandfather, Nathan Rosenbaum, in the Jewish cemetery in Møllegade, Copenhagen. Victor Borge had paid for a restoration of the tombstone and came to see the result and pay his respect.

Victor Borge arrived with his daughter to the cemetery where they were met by a representative from the Mosaic Community, Erik Henriques Bing, editor of the magazine *Jødisk Orientering*. Birte Kont and her husband Lennart Kont; and photographer from the newspaper *Politiken*, Tine Harder, who later published a book with photographs of Borge.

Erik Henriques Bing, who had had a previous mail correspondence with Borge, guided the group through the cemetery to the grave. While trying to take a photograph of the tombstone, his hat gets in the way, and despite the tradition that a Jewish man should always cover his head at a cemetery, he takes off the hat and declares: "*I have become a Catholic!*" After a moment, the hat is put back on and Borge is, according to himself, Jewish again!

The day at the cemetery was very important to Borge. Not only did he see his grandfather's tombstone and pay him his respect, but he also had a glimpse of his past in Denmark.

Bidragydere

Jonathan Adams

Ph.D. fra University College, London. Forsker ved Institutionen för nordiska språk, Uppsala Universitet og tidligere seniorredaktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Han forsker bl.a. i middelalderprædikener og relationerne mellem jøder, kristne og muslimer i middelalderen.

Arthur Arnheim

Cand.mag. i historie fra Københavns Universitet. Har forsket i og skrevet om det dansk-jødiske samfund og om antisemitisme. Ud gav i 2011 bogen Politik, diplomati og den hjælpende hånd sammen med Dov Levitan. Bosat i Jerusalem.

Michael Altschul

Fotograf og videoproducer. Har i mere end tyve år fotograferet for kunder i den private og offentlige sektor samt for flere landsdækkende aviser og magasiner. Underviser desuden i fotografi for både begyndere og øvede.

Helene Apelt

Cand.mag. i dansk fra Københavns Universitet. Freelance skribent for bl.a. Forfatterweb og Goldberg. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og Jewish Culture in Copenhagen.

Tine Bach

Cand.mag. i nordisk litteratur og minoritetsstudier fra 1994 og ph.d. i jødisk litteratur 2001. Hun har forsket i minoritetsforhold generelt og forskellige tematiske og genremæssige aspekter i europæisk jødisk litteratur. Hun er forfatter og bidrager til en række tidsskrifter og magasiner.

Erik Henriques Bing

Journalist og forfatter til en række bøger om dansk jødisk historie bl.a. *Man må huske ikke at glemme*, Dansk-jødisk kronologi (2011), samt bidrager til bl.a. Jødisk Orientering og Rambam. Fungerer desuden som rundviser på de jødiske begravelsespladser i København.

Bent Blüdnikow

Cand.mag. i historie og litteratur fra Københavns Universitet. Journalist på Berlingskes kulturredaktion og forfatter til flere faglitterære bøger. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og medredaktør på Rambam.

Merete Christensen

Cand.mag. i historie og religion fra Københavns Universitet. Lektor ved Rødovre Gymnasium og Københavns Private Gymnasium. Medlem af bestyrelsen for Dansk Jødisk Genealogisk Selskab og tidligere medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Arbejder for Dansk Jødisk Museum med rundvisninger på de jødiske begravelsespladser.

Henrik Engelbrecht

Musikchef i Tivoli. Har i mange år interesseret sig for den tidlige lydhistorie i Danmark. Han var 2000-2010 operadramaturg ved Det Kongelige Teater og før det programmedarbejder og operareddaktør ved Danmarks Radios P2. Han er uddannet fløjtenist fra Det Kongelige Danske Musikkonservatorium og er forfatter til flere anmelderroste bøger om opera.

David Jano

Cand.mag. i Moderne Mellemøststudier fra Syddansk Universitet. Skrev speciale om tyrkisk-israelske relationer. Har skrevet flere artikler og holdt foredrag om mellemøstlige og israelske forhold. Han er medlem af bestyrelserne for Selskabet for Dansk Jødisk Historie, Hakoah og SJUF.

Esther Kvetny Jarløv

Cand.mag. i historie og retorik fra Københavns Universitet. Skrev speciale om landbrugsfællesskaber i Israel i perioden 1882-1923. Hun er næstformand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie, medredaktør på Rambam og arbejder til daglig som forskningskonsulent i Carlsbergfondet.

Nina Skyhøj Olsen

Cand.scient. i idræt og historie fra Københavns Universitet. Hun læser nu en master i Internationale Relationer på Universidad de Belgrano i Buenos Aires, Argentina.

Hun modtog i 2011 Københavns Universitets sølvmedalje for sin prisopgave ”Den jødiske idræts historie (1921-1959) – En analyse af den jødiske idræt i Danmark i perioden 1921-1959”, som hun senere forsvarede som speciale.

Cecilie S. Schrøder Simonsen

Cand.mag. i dansk litteratur og historie fra Institut for Kultur og Identitet, Roskilde Universitet. Vandt prisen for årets speciale 2012 på historie for specialet ”En kosmopolitisk jøde – om M.A. Goldschmidts forhold til den jødiske emanciperings”.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier på Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha’i. Hun har forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi, civilreligion samt religion blandt danskere i ind- og udland.

Katrine Hassenkam Zoref

Cand.mag. i historie fra Københavns Universitet. Skrev speciale om Carolineskolen. Hun er medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og ansvarshavende redaktør på Rambam. Arbejder til daglig i Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab.

